

Att ordna vardagslivet

Statens konstruktion av hushållet 1911 – 1951

Av: Liza Jakobsson

Handledare: Leif Runefelt

Södertörns högskola | Institutionen för historia och samtidsstudier

Magisteruppsats 30 hp

Idéhistoria | Vårterminen 2018

SÖDERTÖRNS HÖGSKOLA | STOCKHOLM
sh.se

Abstract

The purpose of this thesis is to show how the construction of the household as a political entity was undertaken by the Swedish state during the first half of the 1900. The household, mainly perceived as an apolitical subject, is shown to be articulated in response to the problems and ideals as formulated by the ruling body at the time.

The thesis examines the period of 1911-1951, generally considered a time of great social upheaval in Sweden. The countries transition from a poor agrarian society to one of the richest countries in the world, drastically changed the perception of what a household was, and what it needed to be. By studying the material produced by Socialstyrelsen between 1913-1951 to examine the budget of different social classes, the thesis finds that the household has been formulated in different ways by the state. In the early years of the 20:th century, the household was articulated as” the frugal household” by the newly formed social authority. It was conceived as a unit for fulfilling the needs of its consistent members.

The thesis shows the articulation of this particular idea of the household was an answer to the social problems formulated by the state of the time. The construction of” the frugal household” did not only formulate the thrifty housekeeping ideals of the time, but also became a way to educate the lower classes, whose economic troubles where seen mostly as a lack of self-restraint and good book keeping. As the perceived challenges to the state changed, so too did the use of the household. As the economy expanded ever further down the path of the consumption-driven welfare state, so too did the states idea of what a household was. This thesis shows how the latter use of the household concept is articulated as a unit for consumption. The frugal ideal has grown into a celebrated desire to improve one’s situation through consumption. Furthermore, both these constructions of the household serve to reproduce the core values of the state, as well as the core population of the state.

Populärvetenskaplig sammanfattning

Syftet med uppsatsen är att undersöka hur den svenska staten har konstruerat hushållet som politiskt subjekt mellan 1911 och 1951. Trots att konstruktionen av hushållet innefattar en mängd olika påbud, moraliska utsagor och begränsningar, används begreppet som en apolitisk kategori i såväl vardagliga som vetenskapliga sammanhang. En utgångspunkt för uppsatsen är att idéer om vad ett hushåll är och vad det ska vara betyder olika saker vid olika tidpunkter. Genom att studera Socialstyrelsens hushållsbudgetundersökningar som tillsattes mellan 1913 och 1949, kan uppsatsen visa hur två hushållssubjekt blev till. Undersökningen visar också att tillblivelsen av hushållet som politiskt subjekt är bunden till en specifik politisk kontext, och att tillblivelseprocessen av hushållet står i ständig förhandling mellan politiska ideal och hotbilder.

Under början av 1900-talet konstruerades ”det sparsamma hushållet” vars funktion formulerades som en behovstillfredsställande enhet. Konsumtionen av varor skulle exempelvis begränsas till det allra nödvändigaste (näringsrik mat). Det sparsamma hushållet skulle bestå av skötsamma arbetare som tog kontroll över sin privatekonomi och planerade sin överlevnad så rationellt som möjligt. Konstruktionen av det sparsamma hushållet fyllde en politisk funktion för staten då arbetarklassens fattigdom och lojalitet till sitt klassintresse snarare än till nationen, formulerades som en hotbild. Genom konstruktionen av ett sparsamt hushållningsideal kunde arbetarnas tid och energi riktas mot ett upprätthållande av den arbetande vardagen av arbetarna själva.

I samband med en ny ekonomisk politik under 1930-talet cementerades hushållets funktion som ett konsumerande subjekt, vars efterfrågan ansågs vara drivande för ekonomisk produktivitet. Samtidigt formulerades den minskade nataliteten bland unga familjer som ett hot och familjens funktion som reproduktiv enhet artikulerades som central för hushållets funktion. Konstruktionen av ”det efterfrågande hushållet” formulerades kring hushållets funktion som expanderande, som strävande efter ett bättre liv och reproduktion av liv. Uppsatsen visar att konstruktionen av hushållet som politiskt subjekt är en produkt av en politisk ideologi och att bärande för konstruktionen av båda hushållssubjekt har varit den funktion de fyllt för den svenska välfärdsstatens behov av stabilitet och reproduktion.

Innehållsförteckning

Populärvetenskaplig sammanfattning	3
Det politiska hushållet	6
<i>Syfte och frågeställningar</i>	8
<i>Källmaterial</i>	8
<i>Teoretiska utgångspunkter</i>	12
Text som handling	13
Att göra en social fråga	13
<i>Forskningsläge</i>	16
Konsumtionsideal som politik	17
”Det sociala” som statligt studieobjekt	19
<i>Disposition</i>	24
Hushållet som samhällsinstitution	25
<i>Hushållet som överlevnadsinstitution</i>	26
<i>Framtidens hushåll blir till</i>	28
<i>Hushållet och staten och kapitalet</i>	30
<i>Att uppfostra till det goda hushållet</i>	33
<i>Hushållet som efterfrågande konsument</i>	37
Hushållet som hem	44
<i>Den rationella husmodern</i>	44
<i>Hushållsvanor och konsumtion</i>	53
<i>Barnen och behoven</i>	56
Hushållet i den kapitalistiska välfärdsstaten	60
<i>Den sociala frågan</i>	60
<i>Familjen som social fråga</i>	64
Reproduktion, konsumtion och konstruktionen av hushållet som politiskt subjekt	68
<i>Från det sparsamma till det efterfrågande hushållet</i>	68
<i>Det neutrala hushållsbegreppet?</i>	71

Källor och litteratur	73
<i>Otryckta källor</i>	73
Riksarkivet, Stockholm	73
<i>Tryckta källor</i>	73
<i>Litteratur</i>	74

Omslagsbild: Foton från Socialstyrelsens hushållsbudgetundersökning 1945, hämtat ur Riksarkivet, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6N/7

Det politiska hushållet

I nationalekonomisk teori brukar hushållskategorin representera den privata sfären, alltså dig och mig och våra eventuella samboende. Hushållet används som en variabel för att beskriva vårt handlande i marknadsekonomin. Riksbanken, Konjunkturinstitutet och Statistiska centralbyrån mäter hushållens konsumtion, lån, inkomster, kapital och förväntningar på framtiden. Resultaten presenteras kontinuerligt i rapporter som blir viktiga för politiska beslut och för vad som anses möjligt och omöjligt. Hur hushållen väljer att agera, framförallt om de sparar eller konsumerar är en viktig faktor som beslutsfattare analyserar innan de formulerar åtgärder och policyer. I myndigheternas kontinuerligt producerade beslutsunderlag täcker kategorin hushåll in alla som bor i Sverige, men samtidigt osynliggörs maktförhållanden i termer av resurser och begreppet bygger på antaganden om hur vi – hushållen – fungerar.

Jag menar att hushållet är ett politiskt begrepp som är laddat med föreställningar om hur vi kan och bör leva. Det är ett begrepp som ofta har tagits för givet som en beskrivande snarare än normerande kategori. Tidigare historisk forskning har inte sällan formulerat frågor inom ramarna för begreppet, snarare än att undersöka begreppet eller kategorin i sig.¹ Min ambition är att visa att hushållet är under ständig förhandling och att dess politiska funktion inte är given, den måste konstrueras. I denna uppsats ska jag lyfta fram den politiska konstruktionen av hushållet genom att studera de hushållsbudgetundersökningar som Socialstyrelsen genomförde under första hälften av 1900-talet för att undersöka medborgarnas konsumtion. I särskilda ”hushållsböcker” och intervjuformulär skulle deltagarna redovisa sin vardag för myndigheten. Jag undersöker vilka frågor som ställs, hur de ställs och vilka antaganden som görs. Förutom böckerna och formulären studerar jag även hur undersökningarna motiverades i Socialstyrelsen egen tidskrift *Sociala meddelanden* och i myndighetens utvärderande rapporter.

Den för undersökningen avgränsade tidsperioden brukar beskrivas som då Sverige gick från att vara ett fattigt jordbruksland till ett av världens rikaste länder. I det nya Sverige försörjde sig majoriteten på lönearbete och välståndet hos befolkningen säkrades av relativt höga löner, stor konsumtion och en aktiv

¹ Till exempel beskriver Per Simonsen (2005) hushållet som ”den ekonomiska enheten, medan det mer ideologiskt laddade begreppet familj reserveras för det idémässiga planet om förhållandet mellan maka och make samt eventuella barn.” (s. 21) Hushållet betecknas alltså som en instrumentell enhet, medan familj-begreppet analyseras mer dynamiskt, eftersom det ses som mer ideologiskt laddat.

välfärdsstat.² I samband med den snabba strukturomvandlingen brukar hushållets förändrade roll framhållas. Från att i den agrara ekonomin ha varit basen för produktionen och konsumtionen i ett system präglad av en hög grad av självförsörjning, skulle produktionen komma att skiljas från hushållet genom industrialisering och den kapitalistiska marknadsintegreringen. Ekonomhistorikerna Anders Florén och Gunnar Rydén har beskrivit processen som en ”förskjutning av maktförhållandena inom produktionen till fördel för icke-producenten”, i vilken hushållet gick från att vara en produktionsenhet till en konsumtionsenhet.³ Från att ha varit integrerade med varandra blev hemmet och arbetsplatsen rumsligt och tidsligt avgränsade och produktionens sociala relationer skulle förmedlas av en marknad istället för inom hushållet.⁴ Historikern Klas Åmark skildrar i sin bok om de svenska och norska välfärdsstaternas framväxt hur lönearbetesnormen och institutionaliseringen av arbetstiden splittrade traditionella hushållsstrukturer och ledde till stora sociala konsekvenser. Han visar hur välfärdsstaten växte fram som en reaktion på det marknadsintegrerade industrisamhällets konsekvenser.⁵ Karl Polanyi har identifierat ett samband mellan välfärdsstatens framväxt och formationen av sociala rörelser mot kapitalismens exploaterande av arbetskraften. Polanyi menar att välfärdsstaten ska ses som ett slags självförsvar mot den samtida industrikapitalismen. Arbetskraften skiljer sig från andra produktionsfaktorer (kapital och jord), då den är intimt sammanbunden med människan som säljer den. Eftersom kapitalismen inte själv klarar av att reproducera arbetskraften har staten varit tvungen att kliva in som motkraft mot destruktiviteten. Det betyder att välfärdsstaten fick rollen att å ena sidan tygla marknadskrafterna, å andra sidan reproducera systemet.⁶ Att upprätthålla en social standard för arbetarna blev alltså ett sätt att bevara lönearbetets varuform.

Min undersökning om hushållet tar avstamp i en del av den svenska välfärdsstatens framväxt, mer specifikt i det betänkande som låg till grund för upprättandet av Socialstyrelsen 1911, och slutar 1951, under upptrappningen till den period som brukar beskrivas som den svenska ekonomins guldår under efterkrigstiden. Under tidsperioden stabiliserades det ekonomiska paradigmet där lönearbete blev norm och konsumtion blev det primära sättet att säkra behovet av mat och tak över huvudet. Genom att studera Socialstyrelsens hushållsbudgetundersökningar och hur de förändras i relation till de samtida politiska förändringarna undersöker jag hur hushållets politiska funktion har omformulerats av staten i förhållande till dess behov av att försvara och hantera det kapitalistiska systemet. Att förstå hushållets

² Magnusson (2016) s. 327–333, 373.

³ Florén & Rydén (1992) s. 9.

⁴ Florén & Rydén (1992) s. 54.

⁵ Åmark (2005) s. 44–45.

⁶ Polanyi (2002) s. 90–91.

politiska funktion som något som måste konstrueras, visar också hur våra samtida uppfattningar om hur vi ska leva tillsammans, vad vi gör om dagarna och varför har skapats.

Syfte och frågeställningar

Mot bakgrund av den inledande presentationen av hushållet är syftet att undersöka hur staten har formulerat och konstruerat hushållet mellan 1911 och 1951 i samband med arbetet med hushållsbudgetundersökningarna.

Syftesbeskrivningen har operationaliserats i tre frågeställningar som undersökningen struktureras kring:

1. Hur formuleras hushållet och dess funktion i materialet och förändras Socialstyrelsens antaganden om vad ett hushåll är och hur det fungerar, över tid?
2. Hur formuleras konstruktionen av hushållet som något nödvändigt i materialet?
3. På vilket sätt formuleras det statliga ansvaret för hushållets nödvändiga funktion?

Källmaterial

Undersökningen vilar på tre huvudsakliga material, dels de hushållsbudgetundersökningar som Socialstyrelsen tillsatte ibland självständigt och ibland i samordning med andra myndigheter 1913–1949, dels den månadsvis utkomna tidskriften *Statistiska meddelanden. Serie. F: Sociala meddelanden*⁷, och dels de utvärderande rapporter om hushållsbudgetundersökningarnas resultat som Socialstyrelsen gav ut 1921, 1923, 1929, 1938 och 1951.

Medan tidskriften beskriver ramarna för myndighetens aktivitet och rapporterna utvärderar den, undersöker jag Socialstyrelsens praktik genom materialet som användes för att genomföra hushållsbudgetundersökningarna. Jag låter materialen kommunicera med varandra i syfte att förstå hur hushållet skapas och omformuleras som politiskt subjekt under tidsperioden. I undersökningen förekommer även betänkandet som grundlade upprättandet av Socialstyrelsen samt ett antal av statens

⁷ *Sociala meddelanden* gavs ut av Kommerskollegium 1903–1912. När Socialstyrelsen grundades och tog över ansvaret för arbetarnas levnadsvillkor, tog de också över publikationen. Från 1967 bytte tidskriften namn till *Socialnytt: Sociala meddelanden*.

offentliga utredningar.⁸ Betänkandet och utredningarna används för att kontextualisera det sammanhang som källmaterialet befann sig i. Nedan följer först en presentation av Socialstyrelsens material för hushållsbudgetundersökningarna och därefter presenteras tidskriften *Sociala meddelanden* samt rapporterna.

Den första stora hushållsbudgetundersökningen utfördes mellan 1913 och 1914 med syftet att kartlägga människors levnadsstandard.⁹ För att samla in uppgifter om människors inkomster och utgifter tog Socialstyrelsen hjälp av kommunerna och delade ut så kallade hushållsböcker till ett antal hushåll som passade in på den bestämda målgruppen. I hushållsböckerna skulle deltagarna fylla i sina inkomster och utgifter, dag för dag under ett helt år, mot ekonomisk ersättning på mellan tio och tjugofem kronor. De bäst förda hushållsböckerna kunde dessutom premieras med extra betalning. Under följande tre decennier genomförde Socialstyrelsen fyra helårsundersökningar och ett antal korttidsundersökningar (med en undersökningsperiod på en till fyra veckor) genom hushållsboksmetoden. 1945 testades en ny intervjubaserad metod i en sociologisk specialundersökning – i efterhand kallad

Nyköpingsundersökningen. Undersökningen utfördes av tjänstemannaombud som inventerade bostäderna och intervjuade representanter för hushållen, av arkitektstudenter som ritade upp en karta över hemmen och dess olika beståndsdelar (rum och möblernas funktion) samt av en fotograf som tog bilder på hemmen. Intervjuerna och inventeringen genomfördes med hjälp av ett standardiserat formulär, vilket samlades och arkiverades med ritningarna, fotografierna och särskilda ombudsomdömen i mappar, ett för varje hushåll. Ytterligare en provundersökning med intervjumetoden genomfördes 1948, och intervjuformen kom därefter att bli den normerande metoden för framtida budgetundersökningar. Jag har avgränsat studien till och med undersökningen år 1949 då undersökningsmaterialet därefter såg ungefär likadant ut.

Hushållsböckerna och intervjuformulärens form och formalia, instruktionerna till deltagarna och undersökningsmetoden förändrades alltså på en rad olika sätt under de 40 år som uppsatsen avgränsas till. Av intresse för den här undersökningen är framför allt hur materialet var utformat, hur formulären såg ut och vilka frågor som ställdes, samt hur de ställdes. Via Riksarkivet går det att ta del av ett urval av ifyllda böcker, intervjumaterialet i mapparna och till viss del även myndighetens efterarbete av

⁸ Betänkande: Kommerskollegiikommitténs betänkande:1 (1911). SOU: 1933: 21, SOU: 1933:38, SOU: 1938:58 & SOU: 1947:46.

⁹ Mellan åren 1906 och 1907 utfördes en första, liknande Hushållsbudgetundersökning av Stockholms stad. Då min undersökning tar avstamp i Socialstyrelsens grundande, då en nationell socialpolitik formulerades, ser jag alltså inte denna lokala undersökning som den första undersökningen, då den utfördes lokalt och alltså inte var en del av en övergripande politik.

böckerna och formulären. PM, pressutskick och korrespondens rörande undersökningarna är alltså också en viktig del av materialet för att förstå dess sammanhang och kontext.

I tabellen nedan listas de budgetundersökningar som materialet för min undersökning bygger på.¹⁰

Undersökning	Tidsperiod	Målgrupp	Omfång	Material
Hushållsbudget, städer	1913–1914	Arbetare, tjänstemän	2325 hushållsböcker delades ut	Hushållsbok
Hushållsbudget, landsbygd	1919–1920	Småbrukare, lantarbetare	768 hushållsböcker delades ut	Hushållsbok
Hushållsbudget, städer	1923	Arbetare, tjänstemän, medelklass	2670 hushållsböcker delades ut	Hushållsbok
Hushållsbudget, städer	1932–1933	Arbetare, tjänstemän, arbetslösa, medelklass	2637 hushållsböcker delades ut.	Hushållsbok
Hushållsbudget, landsbygd	1932–1933	Jordbrukare, lantarbetare, skogsarbetare, arbetslösa	440 + 331 böcker analyserades.	Hushållsbok
Nyköpingsundersökningen, stad & landsbygd	1945	Arbetare, jordbrukare	Ett urval på 200 hushåll uppsöktes	Intervjuformulär, bilder mm
Konsumtionsundersökning (provundersökning), städer och tätort	1948	Alla kategorier, urvalet skedde slumpvis	Ett urval på 200 hushåll uppsöktes	Intervjuformulär, kortare hushållsbok, matsedel mm
Folkpensionärers levnadsvillkor	1948 - 1948	Folkpensionärer, slumpvis utvalda	468 hushåll	Intervjuformulär, kortare hushållsbok, matsedel mm.
Konsumtionsundersökning, städer och tätort	1949	Alla kategorier, urvalet skedde slumpvis	Ett urval på 1001 hushåll	Intervjuformulär, kortare hushållsbok, matsedel mm

Tabell 1: Det bör förtydligas att jag i tabellen använder mig av Socialstyrelsens egen benämning av sin målgrupp. Klassificeringarna av de olika målgrupperna kommer att vara föremål för analys i undersökningsdel 1, men dessa används här för att läsaren nu ska få en uppfattning om hur undersökningarna riktades.

¹⁰ Socialstyrelsen använde olika begrepp för undersökningarna. I början av den avgränsade undersökningsperioden för min studie användes framför allt "hushållsbudgetundersökning" men även, "levnadskostnadsundersökning", under slutet var det vanligaste begreppet "konsumtionsundersökning". Jag kommer att referera till undersökningarna som hushållsbudgetundersökningar och konsumtionsundersökningar.

Socialstyrelsen genomförde ett antal andra budgetundersökningar och ett urval har varit nödvändigt för att få fram en hanterbar mängd källmaterial. De korttidsundersökningar som myndigheten genomförde löpande mellan 1916–1918 och under nästan hela 1940-talet har valts bort, då dessa baserades på en undersökningsperiod på 14 till 28 dagar och är i stort sett utformade efter de större helårsundersökningarna. De större undersökningarna är alltså normerande för de mindre och är därför mer intressanta som material för denna uppsats. Talet om, och motiven till de mindre undersökningarna förekommer i uppsatsens två andra materialdelar: Tidskriften *Sociala meddelanden* och de utvärderande rapporterna. Därför förekommer de också i undersökningen, dock i syfte att kontextualisera snarare än att vara i centrum för analysen. Socialstyrelsen gjorde även en större levnadskostnadsundersökning baserad på Postsparbankens budgetböcker år 1942, som inte heller inkluderas i materialet annat än för att sätta källmaterialet i sitt sammanhang. Då undersökningen är baserad på ett material som inte samlades in av Socialstyrelsen själv, ser jag den inte som relevant för den här uppsatsen.

Sociala meddelanden var en del av sex i den löpande publikationen *Statistiska meddelanden* som uttalat var ett resultat av den svenska statens behov att få en översiktligare bild av statsbudgeten. Genom *Statistiska meddelanden* kunde staten få en preliminär bild av framtida utgifter och inkomster.¹¹ *Sociala meddelanden*, som Socialstyrelsen ansvarade för från och med 1913, fungerade som en extern informationskanal mot såväl politikerna i Riksdagen som allmänheten. Här publicerades löpande information rörande allt som kunde tänkas ingå i myndighetens uppdrag. Publikationen ger en bild av vad Socialstyrelsen ansåg vara en aktuell och viktig fråga att kommunicera till politiker och offentlighet. I det här sammanhanget är det intressant att se hur hushållets funktion i texterna blir till och förändras över tid. Trots att innehållet i tidskriften skiftar karaktär beroende på vad Socialstyrelsen finner intressant att kommunicera ser jag *Sociala meddelanden* som en särskild typ av text. Den är en myndighets löpande rapportering, kommunikation och försvar, och därmed alltså en text som syftar till och motiverar politisk handling.

Urvalet av tidskriftens olika nummer har skett i relation till hushållsbudgetundersökningarna som genomfördes från och med år 1912 till och med år 1949. Jag är intresserad av hur Socialstyrelsen motiverar undersökningarna och hur hushållsbegreppet förstås av myndigheten, beroende på hur en viss ”social fråga” formuleras och vad undersökningen syftar till att kartlägga eller besvara.¹² De större

¹¹ För en fördjupning om bakgrunden till tillkomsten av *Statistiska meddelanden* se: Hellroth (2011) speciellt s. 57–61.

¹² Begreppet ”social fråga” återkommer och förklaras utförligt i följande avsnitt om mina teoretiska utgångspunkter.

hushållsbudgetundersökningarna som löpte över ett helt år var kostsamma och tidskrävande och i planläggandet av en ny undersökning måste den, som tidigare nämnts, försvaras och motiveras.

Rapporterna *Levnadskostnaderna i Sverige 1913–1914* (tre delar, alla publicerade 1921), *Levnadskostnaderna på landsbygden 1920* (1923), *Levnadskostnaderna i städer och industriorter omkring år 1923* (1929), *Levnadsvillkor och hushållsvanor i städer och industriorter omkring år 1933* (1938), samt *Levnadskostnaderna i tätortshushåll år 1948* (1951), alla utgivna av Socialstyrelsen, är omfattande och sammanfattande texter av de slutsatser som Socialstyrelsen drog av budgetundersökningarna. Delar av undersökningarnas resultat publicerades som utdrag i *Sociala meddelanden* och rapporterna och tidskriften hänvisade och refererade löpande till varandra. En viss typ av problembeskrivning motiverade myndigheten i *Sociala meddelanden* med vad som står i rapporten och vice versa. För att förstå hur, och på vilka premisser staten väljer att tillsätta nya undersökningar blir kommunikationen mellan rapporterna och *Sociala meddelanden* viktig.

Sammantaget går det att beskriva mitt material på följande vis: Med hushållsböckerna och intervjuformulären vill jag studera hur hushållet blir till genom praktiken. Med tidskriften *Sociala meddelanden* förstår jag Socialstyrelsens presentation, motivering och försvar av undersökningarna, och med de utvärderande rapporterna kan jag komma åt den politiskt relevanta bild av vad Socialstyrelsen ansåg att undersökningarna bidrog till.

Teoretiska utgångspunkter

Min utgångspunkt är att hushållsbegreppet som ter sig så ahistoriskt, också innefattar en mängd olika påbud, moraliska utsagor och begränsningar. Det betyder olika saker vid olika tider och är ett begrepp som används för att konstruera ett önskvärt sätt att leva och skapa ett politiskt subjekt. Det teoretiska ramverk som här presenteras har väglett mig i analysen och ska förstås som verktyg som används på ett pragmatiskt sätt i undersökningen. De analytiska begrepp jag använder kommer framför allt från en poststrukturalistisk och posthumanistisk tradition, som till skillnad från en klassisk, mer moderat socialkonstruktivism också inkluderar det materiellas meningsbärande roll för konstruktionen av olika fenomen, här i relation till subjektsskapande. Det innebär alltså att jag studerar hur hushållet konstrueras på flera olika sätt. Dels genom att studera texten och leta efter formuleringar av ideal, och presentationer av motiven för undersökningarna. Dels genom att studera de praktiker som undersökningarnas deltagare utförde. Jag undersöker hur formulären såg ut, hur de skulle fyllas i och på vilket sätt aktiviteten att delta i undersökningarna förändrades under tidsperioden.

Text som handling

Med inspiration från begreppshistorikern Quentin Skinner förstår jag Socialstyrelsens texter, hushållsböckerna och intervjuformulären som en handling. Detta perspektiv innebär att jag inte letar efter en idé ”bakom” eller ”underliggande” i texten, istället undersöker jag vad det är materialet gör i sin speciella kontext. Skinner beskriver själv sin teoretiska ingång till idéhistoria genom att understryka intertextualitet och texternas performativitet. Vad är det materialet *gör* i sin samtid?¹³ Skinner förstår språk som något som inte bara används för att förmedla ett budskap. Språket är också ett sätt att göra anspråk på auktoritet och att göra något med mottagaren. Det används för att skapa gränser för inkludering och exkludering och är ett verktyg för olika sätt att socialt kontrollera människor.¹⁴

Tonen i *Sociala meddelanden* och i rapporterna är refererande och beskrivande, snarare än analyserande och uppmanande, men jag menar att det går att förstå de olika texterna som ett material som syftade *till* något. Det är texter som bör ses som en handling för att exempelvis motivera och förklara en specifik politisk åtgärd. Texterna gjorde också politik, de figurerade inte i ett vakuum utan hade tillkommit i syfte att utföra något. De var nödvändiga för att till exempel söka nya ekonomiska medel att bedriva verksamheten med, men också för att försvara tidigare handlingar. Samtidigt gjorde publikationerna anspråk på att vara den officiella, objektiva rösten som uttalat skulle begripliggöra myndighetens aktivitet. Att analysera materialet utifrån Skinners kontextnära metod innebär att jag tar mig an ett verktyg som hjälper mig att förstå politiska visioner i sin samtid.

Att göra en social fråga

Som framgick av inledningen undersöker jag materialet i relation till vad en viss ”social fråga” syftar till att kartlägga och besvara. Begreppet är delvis hämtat ur sekelskiftets samtal om den sociala frågan – det vill säga samtida intellektuellas och politikernas (etablissemangets) beskrivning av samhällsproblem som fattigdom, strejker och arbetslöshet. I den här uppsatsen använder jag begreppet som en analytisk kategori för att förstå statens problemformuleringar som inte på förhand givna. Hur ett problem formuleras bestämmer också vilka lösningar som betraktas som rimliga och därmed även vilka som framstår som orimliga.

¹³ Skinner (2002) s. vii (förord).

¹⁴ Skinner (2002) s. 5.

Med inspiration från statsvetaren Carol Bacchis operationaliserade metod ”What is the Problem Represented to be”, undersöker jag den historiskt specifika process som det innebär att staten formulerar något eller någon som en social fråga. Bacchi tar avstamp i Michel Foucaults governmentality-begrepp, vilket hon beskriver som en förståelse av statens behov av kunskapsproduktion om medborgarna för att kunna kontrollera dem. Att formulera problembeskrivningar blir ett sätt att motivera inhämtandet av denna kunskap.¹⁵ Då min ambition är att förstå kontexten i vilken hushållsbudgetundersökningarna tillsattes blir det också viktigt att undersöka de problembeskrivningar som motiverar dem.

Bacchis metod består av sex frågor som synliggör och dekonstruerar de premisser som ligger till grund för statliga problembeskrivningar.¹⁶ Följande framstår som relevanta för den här undersökningen: 1) ”What’s the ‘problem’ represented to be in a specific policy?”, 2) ”What presuppositions or assumptions underlie this representation of the ‘problem’?”, samt 3) ”How has this representation of the ‘problem’ come about?”.¹⁷

Den första frågan uppmanar till att undersöka själva ”problemet” som ligger till grund för ett visst policybeslut. Uppmaningen grundar sig i antagandet att lösningen (policyförslaget) alltid är ett svar på ett statligt formulerat problem. Genom att lyfta fram själva problembeskrivningen och belysa problemet och hur det presenteras blir också politiska valmöjligheter synliga.¹⁸ Jag väljer att tolka tillsättandet av Socialstyrelsens hushållsbudgetundersökningar som en ett slags policybeslut. Jag menar att beslutet att tillsätta undersökningarna kan ses som ett svar på en problembeskrivning, en hantering av ett statligt problem. Genom att undersöka vad det är hushållsbudgetundersökningarna egentligen ska vara till för, vilka politiska motiv som finns och vem det är som hamnar i centrum för problembeskrivningen placeras undersökningarna i en politisk kontext. Den följande frågan belyser de antaganden som ligger till grund för problemframställningen, vad som tas för givet och vilka logiker problembeskrivningen bygger på.¹⁹ Att studera hur hushållsbudgetundersökningarna gick till, vilka frågor som ställdes och vilket resultat staten efterfrågade, kan visa hur staten också förutsatte hushållets politiska funktion. Bacchis tredje fråga syftar till att analysera hur problembeskrivningen formuleras i relation till den samtida politiska kontexten.²⁰ Att undersöka statens problembeskrivningar som ett sätt att hantera en

¹⁵ Bacchi (2009) s. 2ff.

¹⁶ För en sammanfattning av de sex frågorna se: Bacchi (2009) s. 1–9.

¹⁷ Bacchi (2009) s. 2–10.

¹⁸ Bacchi (2009) s. 2–4.

¹⁹ Bacchi (2009) s. 4–10.

²⁰ Bacchi (2009) s. 10–12.

uppkommen situation innebär att placera statens handlingar, i det här fallet hushållsbudgetundersökningarna, i ett politiskt perspektiv.

Ovanstående frågeställningar riktar alltså fokus mot staten snarare än de som undersöks, de innebär en möjlighet att studera ideologiska motiv till hushållsbudgetundersökningarna och statens behov av att formulera en social fråga på ett särskilt sätt. Det blir alltså möjligt att undersöka de statliga problemformuleringar som motiverar hushållsbudgetundersökningarna, men de ska framför allt ses som ett sammantaget verktyg för att belysa att problembeskrivningar inte är stabila speglingar av ett problem ”där ute”, utan har en funktion att ordna och hantera medborgarna.

Filosofen Nancy Fraser lyfter fram behovstolkningsaspekten i processen att skapa en social fråga. Fraser menar att talet om och formulerandet av behov har varit en viktig och institutionaliserad del av den politiska diskursen i välfärdsstatliga samhällen (framför allt i Västeuropa och Nordamerika). Hon studerar vad hon kallar för ”behovstolkningens politik”.²¹ Fraser ser talet om behov i det välfärdsstatliga samhället som en ”stridsterräng” där grupper försöker skapa hegemoni, alltså göra sin tolkning av ett visst behovsanspråk dominant för vad som kan ses som ett legitimt behov. Dessa grupper har mer eller mindre resurser för att föra fram behovskraven och dominanta grupper kan föra fram sin behovstolkning på bekostnad av andra. I denna stridsterräng formas överbryggande diskurser, när välfärdsstaten kopplas samman med olika rörelsers behovsanspråk. Genom kunskapsproduktion kan staten översätta politiska behov till administrerbara behov, vilka därmed kan tolkas som legitima eller illegitima.²²

Hushållsbudgetundersökningarna kan förstås som en statlig handling för att synliggöra och därmed kunna administrera medborgarnas behov. Det uttalade syftet med undersökningarna var att kartlägga människors levnadsstandard. Det blev alltså ett sätt att fastställa hur människorna ”egentligen” hade det ställt. Med Frasers perspektiv går det att studera undersökningarna som en politisk handling, som en förutsättning för att hantera de behovsanspråk som fördes fram i sin samtid.

Tillsammans bildar Bacchis och Frasers teoretiska utgångspunkter en möjlighet att förstå hur problemformuleringar och behovsformuleringar relaterar till varandra i hushållsbudgetundersökningarna. För att studera hur staten konstruerar hushållet som politiskt subjekt inom ramen för undersökningarna och i relation till problemformuleringar och behovsanspråk

²¹ Fraser (2003) s. 97.

²² Fraser (2003) s. 98–119.

undersöker jag hur hushållet uttrycks och därmed blir till. Jag förstår alltså undersökningarna som en aktivitet där hushållet är något som görs och *blir till* i en ständig förhandling om vad det ska vara.

Ett begrepp jag använder för att studera denna *tillblivelse* är *artikulation*. I princip betyder det hur något uttrycks. Till skillnad från representation som traditionellt har uttryckt en avbildning och därmed bygger på antagandet att det finns en essens i exempelvis ett hushåll att studera, belyser artikulationsbegreppet det performativa och konstanta verklighetsskapandet i tillblivelsen. Tillblivelsen sker alltså genom artikulationer.²³

Forskningsläge

Med några få undantag har historikers intresse för att studera hushållet som ett politiskt subjekt varit lågt. Hushållet har snarare framstått som en självklar kategori. Hur hushållet definieras, avgränsas och vilken funktion det fyller i historisk tid och i samtiden har framförallt diskuterats inom ekonomivetenskapen och förgreningsämnen som utvecklingsstudier och demografi.²⁴ Min avsikt är att förstå hushållet som ett historiskt föränderligt och politiskt subjekt, jag vill undersöka statens antaganden om vad ett hushåll är och ska vara och jag gör det genom Socialstyrelsens hushållsbudgetundersökningar. Jag har redan betonat hur idéer om behov, behovsanspråk och statens behovstolkningsprocess är viktiga teman för att undersöka hushållets funktion. Sammanflätat med behov är behovstillfredsställelsen och hur den gick till. Som redogjordes för i inledningen har tidigare forskning belyst hur hushållets samhällliga funktion brukar beskrivas som en övergång från produktionsenhet till konsumtionsenhet.²⁵ Därför kommer också tidigare idéhistorisk och kulturhistorisk forskning om konsumtion att presenteras. Ett ytterligare tema, som förtjänar sin egen avsnittsrubrik, är hur idéer om ”det sociala” formulerades i en samtida kontext. Tidigare forskning har visat hur de vida diskussionerna om ”det sociala” och ”den sociala frågan” omformulerade gränsen mellan privat och offentligt och hur familj och vardagsliv blev föremål för statlig kunskapsproduktion under 1900-talet.

²³ För vidare läsning om artikulationsbegreppet se: Åsberg, Hulman & Lee (2012) s. 203.

²⁴ Frågan om hushållsbegreppet har bland annat engagerat demograferna Sara Randall, Ernestina Coast och Tiziana Leone (2011). I en uppmärksammat artikel har de problematiserat hushållsbegreppets användning utifrån utgångspunkten att det mycket entydiga begreppet omöjliggör datainsamling i samhällen där begreppet hushåll inte betyder samma sak. Mäktiga mellanstatliga organisationer som FN och världsbanken har efterlyst bättre data om hushåll och socioekonomiska förhållanden för att kunna främja ”utvecklingsåtgärder”, men trots detta bortser de vikten av definitionen av begreppet, menar demograferna, det behandlas som ”fact of life”. De vill se en bättre operationalisering av begreppet som speglar olika levnadsvillkor och förhållanden. I sin studie visar de hur olika tolkningar av det hala begreppet influeras av faktorer som kultur, påverkar datainsamlingen och analysen, samt hur det används. (Randall, Coast, & Leone (2011).

²⁵ Se ex. Florén & Rydén (1992), Åmark (2005).

Konsumtionsideal som politik

Pernilla Jonsson och Leif Runefelt har visat hur framväxten av lönearbete, urbaniseringen och masskonsumtionen ledde till nya sätt att förstå konsumtion under sekelskiftet. Medan 1700-talets överflödslagstiftning hade inneburit en syn på konsumtion som förbrukande av både resurser och moral, präglades 1800-talet av ett hushållningsideal där det ideala sättet att leva var i enkelhet och torftighet och gärna som bonde. Med arbetarklassens framväxt, lönehöjningar och fler och billigare varor att välja mellan förstods den nya masskonsumtionen som ett hot i början av 1900-talet. Nu ansågs konsumtion inte längre vara något som egentligen gick att kontrollera genom särskilda lagar, snarare var det individer som skulle uppfostras till att konsumera rätt.²⁶ I samband med 1930-talets ekonomiska kris etablerades nya ekonomiska idéer om konsumtion som en nödvändighet för att driva tillväxten och samhället framåt. Konsumenten fick en ny, produktiv roll som ”välståndsskapare” då konsumtionen blev en förutsättning för den nya ekonomiska politiken.²⁷

Idéhistorikern Peder Aléx beskriver i sin avhandling om Kooperativa förbundet (KF) hur organisationen växte till en folkrörelse och blev till ett slags fostringsorgan i en tid med en ny typ av varuhandel och masskonsumtion. KF var ett upplysningsprojekt, där bildning och det för samtiden positiva begreppet ”folkuppfostran” förstods som nödvändigt för att sprida en rationell och ordnad konsumtionskultur. Självdisciplin och planering var ledord inom den kooperativa rörelsen, menar Aléx, liksom en stark plikt känsla och ansvar för sig själv, sitt hem och för samhället. Med Norbert Elias begrepp civilisationsprocess, samt teorier om den moderna konsumtionens funktion i samhället identifierar Aléx hur en idealtyp av en ”rationell konsument” formulerades som nödvändig för det moderna samhället.²⁸ Han beskriver KF:s idéer som formulerade utifrån samhällsmotsättningen producent och konsument, snarare än mellan arbete och kapital och understryker särskilt kvinnans roll som ”expertkonsument” då hon i sin roll som husmoder ansågs göra inköpen till hemmen. Profilerade debattörer inom KF hävdade att kvinnan/husmodern kunde påverka hela samhällsekonomin, då hon med ansvar för familjens konsumtion gjorde val som påverkade vilka produkter som skulle tillverkas.²⁹ Inom KF formulerades en idé om konsumenten som drivande för den ekonomiska utvecklingen. Aléx pekar ut ett speciellt

²⁶ Jonsson & Runefelt (2006) s. 335–336. För en fördjupning om överflödslagstiftningen se s. 333–334.

²⁷ Jonsson & Runefelt (2006) s. 338–339.

²⁸ Aléx (1994) s. 239–240, se även Aléx (2001).

²⁹ Husz (2009) s. 303–305.

fenomen kallat ”kvinnan med korgen”, vilket var ett led i en neoklassisk teoribildning där konsumentens intresse ansågs föregå produktionen.³⁰

Ekonomhistorikern Orsi Husz har beskrivit 1900-talets första hälft som en tidsperiod då svenskarna blev konsumenter. Med de nya rösträttslagarna och inkomstutjämnning under början av århundradet, följde nya handelsformer, masskonsumtion, nya vanor och livsstilar, menar hon. Konsumtion blev en samhällelig fråga, där gamla sparsamhetsideal ställdes mot nya fenomen.³¹ I sin avhandling skildrar hon denna förändring utifrån etablerandet av varuhuset Nordiska kompaniet (NK) i Stockholm 1902 samt penninglotteriverksamheten i Sverige 1897 – 1939.³² Husz beskriver varuhuset och penninglotterierna som ett rum för såväl materiell som en mental aktivitet, de anspelade på människors konsumtionsdrömmar.³³

I centrum för både Aléx och Husz konsumtionshistoriska undersökningar står det kulturella formandet och skapandet av konsumenten, där politiken och relationen till den nya massvarukonsumtionen korresponderar med ett traditionellt sparsamhetsideal. Aléx studerar dock en specifik men tongivande organisations uttryck för en viss typ av ideal. Ledargestalter och opinionsbildare inom KF ägnas stor uppmärksamhet. Aléx analys visar hur deras till synes motsatta idéer och föreställningar också samsades och formulerade ett slags idéprogram, även om detta inte var uttalat. I Aléx forskning framträder en dikotomi mellan den rationella konsumenten, som måste skapas för att tygla den annars så luststyrda och irrationella (hedonistiska) konsumtionen. Husz undersökning, som visar hur motsatsparet den rationella och den irrationella konsumenten ibland gick att förena, nyanserar dikotomin. Hon menar att tidigare forskning kring konsumtionskultur (bland annat Aléx avhandling) har tenderat att överta dualismen från källorna och på så sätt också ta den för given.³⁴

Till skillnad från Aléx använder Husz ett bredare material, som inte enbart kan förknippas med en organisation och dess ledargestalter. Genom att undersöka allt ifrån varuhuset NK:s arkitektur och hur varor placerades strategiskt till tydlig kommunikation som tidningsartiklar, reklam och litteratur, fångar hon attityder och moral kring konsumtion. Hon studerar kulturella ramar, utifrån vilka människor har kunnat identifiera sig själva och handla därefter. Både Husz och Aléx tidigare forskning visar att det *har* skett en kulturhistorisk förändring kring konsumenten som en aktör och subjeksposition, men också *hur*

³⁰ Aléx, (1994) s. 219.

³¹ Husz (2009) s. 279.

³² Husz (2004).

³³ Husz (2004) s. 16.

³⁴ Husz (2004) s. 26–27.

detta har tagit sig uttryck. För min undersökning bildar Husz och Aléx tidigare forskning en möjlighet att studera statliga antaganden och statligt handlande utifrån samtida konsumtionsdiskurser.

Lizabeth Cohen har skildrat sambandet mellan konsumtionsideal och statlig politik ur en amerikansk kontext. Cohen visar hur en särskild typ av medborgare växte fram under 1930-talets slut. Med den nya ekonomiska krispolitiken krävde efterfrågan på varor, skulle också konsumtion som aktivitet kopplas till ett medborgerligt ansvar för samhället, konsumtion blev till en plikt. Det nya konsumtionsidealet skapade en tolkningsram för amerikanska medborgare där masskonsumtion sågs som en väg till ett mer jämställt samhälle och en bättre demokrati. Cohen pekar ut en samtida nyttomaximerande individuell konsumtionskultur som har påverkat också hur människor ser på sin roll som politisk varelse.

”Americans increasingly came to judge the success of the public realm much like other purchased goods, by the personal benefit individual citizen-consumers derived from it.”³⁵

I artikeln ”Konsumenten, producenten, medborgaren och staten – några konsumentpolitiska perspektiv på efterkrigstiden i Sverige och USA”, sätter historikerna Anna Eriksson-Treter och Hanna Hodacs Cohens analys i ett svenskt perspektiv. De menar att den svenska konsumtionspolitiska utvecklingen skiljer sig från andra länder i Västeuropa och USA, då staten sammankopplade gräsrotsrörelser med näringslivet och statlig planering efter första världskriget. Eriksson-Treter och Hodacs beskriver syftet med den nya politiken som att upprätta kvalitetsstandarder för produkter och samtidigt lära människor att konsumera på rätt sätt. De visar hur konsumtionspolitiken under efterkrigstiden blev ett sätt att förverkliga folkhemmet och genom den rätta efterfrågan också få fram bättre, kvalitativa varor som kostade mindre.³⁶ Eriksson-Treter och Hodacs efterlyser konsumtionshistorisk forskning som knyter samman politiken med konsumenten som subjekt i ett svenskt perspektiv. Min undersökning kan ses som ett bidrag till denna forskningsfront, då källmaterialet, såväl som perspektiven utgår från statens handlingar i relation till samtida konsumtionsideal.

”Det sociala” som statligt studieobjekt

För att kunna tolka källmaterialet – hushållsbudgetundersökningarna – måste de förstås i sin kontext. Jag har tidigare beskrivit hur jag ser undersökningarna, rapporterna och tidskriften *Sociala meddelanden* som en statlig handling, och hur de bör studeras i sin specifika kontext. Ett viktigt forskningsfält för den

³⁵ Cohen. (2004) s. 239.

³⁶ Eriksson-Treter & Hodacs (2004).

här undersökningen rör därför framväxten och etablerandet av statlig kunskapsproduktion om medborgarnas liv och vardag inom ramen för det som kom att kallas för den sociala frågan.

I avhandlingen *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920* har idéhistorikern Peter Wisselgren visat hur en särskild typ av kunskapsproduktion växte fram och etablerades under decennierna kring sekelskiftet. Wisselgren kallar den för ”socialvetenskap” och visar hur den formulerades i relation till ”den sociala frågan”.³⁷ Utgångspunkten för Wisselgren är följande tes: ”Den svenska samhällsvetenskapens formering under decennierna kring sekelskiftet kan förstås som ett ’svar’ bland flera andra på den ’sociala frågan’ vilka tillsammans bidrog till det moderna Sveriges framväxt.”³⁸ Wisselgren belyser hur den sociala frågan formulerades i ”en särskild begreppslig sfär” med uppkomsten av ”det sociala”. Han ser en diskursiv förskjutning i hur begreppen privat och offentligt omformuleras av vetenskapsinstitutionerna och politiken över tid. Med filosofer som Hanna Arendt, Jürgen Habermas och Gilles Deleuze visar han hur gränsen mellan begreppsparet suddades ut med etablerandet av ”det sociala” som samhällelig sfär. Det sociala är varken offentligt eller privat, men det påverkade båda sfärerna genom de hotbilder som det sociala formulerades som. Wisselgren refererar till Deleuze som beskriver uppkomsten av den sociala sfären som en ny gräns mellan fattig och rik. Genom att inkludera vissa grupper (arbetarklassen och de fattiga) som en del av det sociala blev också dessa grupper föremål för statlig intervention.³⁹ Med formulerandet av det sociala, och senare den sociala frågan, kunde den utbredda fattigdomen identifieras som ett statligt ansvarsområde. Kunskapsbildning blev en förutsättning för den framväxande socialpolitiken och Wisselgren menar att den sociala frågan konkretiserades i och med tillsättandet av Socialstyrelsen.⁴⁰

För mitt syfte utgör Wisselgrens forskning en viktig utgångspunkt för att förstå hur hushållet formulerades i relation till den sociala frågan, liksom hur hushållsbudgetundersökningarna kan förstås i relation till den ökande samtida kunskapsproduktionen. Även ekonomhistorikern Lars Magnusson har skildrat grundandet av Socialstyrelsen som ett tecken på en förändring av statens syn på frågor rörande arbetarklassen, men ur ett annat perspektiv än Wisselgren. Han menar att det faktum att Kommerskollegium (myndigheten för handel och näringslivsfrågor) tidigare varit huvudman för det som karaktäriserades som sociala frågor, pekade på hur intimt frågor om fattigdom och arbetslöshet hade

³⁷ Wisselgren (2000) s. 15.

³⁸ Wisselgren (2000) s. 15.

³⁹ Wisselgren (2000) s. 33.

⁴⁰ Wisselgren (2000) s. 35.

sammankopplats med näringslivet självt. ”Det var uppenbart att riksdag och regering fann det naturligt att det verk som handhade allmänna näringslivsfrågor också skulle ha hand om en del av de problem som uppstod i samband med industrialiseringen.”⁴¹ Magnusson belyser alltså ett skifte där den sociala frågan kom att bli ett institutionaliserat paraplybegrepp, där frågor om exempelvis arbetares hälsa, behovsanspråk och situation kopplades till en och samma separata sfär.

Magnussons forskning om den svenska ekonomiska utvecklingen i exempelvis läroboken *Sveriges ekonomiska historia*, bär på viktiga perspektiv för den här uppsatsen. Magnusson tecknar nämligen en bild av ett dynamiskt förhållande mellan klasskamp och sociala reformer under början av 1900-talet. I linje med Karl Polanyi skildrar han hur industrikapitalismens uppslitande konsekvenser under 1800-talet fick människor att sluta sig samman och kollektivt kräva förändringar för ett bättre liv. Behovskraven som kom från olika håll riktades inte bara i konflikt mot den andre parten (exempelvis arbetare i fackförbund mot företagarna i arbetsgivarorganisationerna) utan också mot staten. Rörelserna betonade den samhällseliga allmännyttan i sina reformkrav och tvingade fram ett statligt ansvarstagande.⁴² Magnussons forskning visar dock hur staten alltid har varit aktiv i att både främja och stävja kapitalismen, han vänder sig mot beskrivningar av en kapitalism som har existerat utan statligt engagemang.⁴³ Magnusson skildrar en ekonomisk historia där politiken, staten, organiseringen av samhällsklasser och konflikter hamnar i förgrunden. För den här uppsatsen blir Magnussons forskning viktig för att sätta hushållsbudgetundersökningarna i sin samtida kontext, och för att belysa statens handlande under första delen av 1900-talet.

Från liknande utgångspunkter undersöker historikern Linn Spross hur den svenska staten har formulerat arbetstidsfrågan i statliga offentliga utredningar under 1900-talet. Spross avhandling *Ett välfärdsstatligt dilemma: Statens formuleringar av en arbetstidsfråga 1919–2002* ligger nära min undersökning både materialmässigt och teoretiskt. Liksom Spross undersöker jag statligt producerat utredningsmaterial i Sverige under 1900-talet. Hon beskriver hur statligt vetande om en politisk fråga, i detta fall arbetstidsförkortning, var ett sätt för staten att hantera problemet med klasskonflikter och omformulera det till ett hanterbart problem.⁴⁴ Liksom Spross studerar jag hushållsbudgetundersökningarna utifrån perspektivet att statlig vetandeproduktion är en politisk process där problemen och lösningarna också

⁴¹ Magnusson (2006) s 184–185.

⁴² Magnusson (2016) s. 347.

⁴³ Magnusson (2016) s. 349.

⁴⁴ Spross (2016) s. 21.

innebär en produktion av en särskild verklighetsbild. Liksom Spross studerar jag också vad som händer med själva frågan – hushållet som politiskt subjekt – över tid.

Spross avhandling blir också viktig för att belysa välfärdsstatens politiska roll. Spross menar att välfärdsstaten har en dubbel funktion som både ett slags självförsvar mot kapitalismens destruktivitet men också som ett sätt att säkerställa arbetskraftens kontinuerliga reproduktion. Denna dubbelhet innebär att välfärdsstatens aktivitet också kan motivera ett ingripande i relationen mellan arbete och kapital om det kan framställas som nödvändigt för att reproducera arbetskraften och upprätthålla och stabilisera systemet.⁴⁵ Spross visar exempelvis hur arbetstidsförkortning formulerades som en nödvändig reform under det konfliktfyllda 1920-talet, då klasskonflikter och revolutionshot, liksom arbetarnas fysiska hälsa oroade staten. Reformen relaterades alltså direkt som en lösning på ett problem som hotade den existerande ordningen. Spross visar senare hur reformen inte längre anses speciellt önskvärd, då samhällsordningen stabiliserades under efterkrigstiden. Kortare arbetstid formulerades som ett konsumtionsval, snarare än en nödvändig reform för reproduktionen och tillväxten. Under 1970-talets tillväxtstagnation formulerades arbetstidsförkortning som en allt mer omöjlig reform. Flexibilitet blev istället svaret på frågan om hur föräldrar ska hinna med att umgås med sina barn när de arbetade så mycket.⁴⁶ Hur problemet med arbetstiden har formulerats kan Spross koppla till hur välfärdsstaten tacklar de problem som uppstår med arbetskraftens reproduktion, med kapitalets ackumulation och med statens behov av reproduktion av liv. Hon beskriver hur reformen har formulerats som möjlig och önskvärd då den har tolkats som bidragande till att reproducera arbetskraften eller kapitalismen i sin helhet, och omöjlig när den formulerats som ett hot mot reproduktionen, genom att exempelvis vara vinsthämmande för kapitalet.⁴⁷

Tillsammans ger Spross och Magnusson ett perspektiv där välfärdsstatens aktivitet och politik sätts i relation till dess roll som både stävande och främjande av kapitalismen. Spross och Magnussons forskning ger såväl en kontextuell som en teoretisk ingång till att hur staten har hanterat och formulerat ”den sociala frågan” i relation till sitt eget behov av reproduktion.

Ett annat perspektiv på statligt producerat material står historikern Yvonne Hirdman för. I *Magfrågan* placerar hon delar av den här undersökningens källmaterial, de tidiga hushållsbudgetundersökningarna, i en socialhistorisk kontext. Hirdman använder sig av hushållsbudgetundersökningarna för att studera vad

⁴⁵ Spross (2016) s. 17–19.

⁴⁶ Spross (2016) s. 160–167.

⁴⁷ Spross (2016) s. 159.

folk egentligen åt och om kvantiteten och kvaliteten på maten räckte för att överleva i Stockholm mellan 1870 och 1920.⁴⁸ Hon kontextualiserar forskningen genom att relatera undersökningarna till det samtida intresset för näringsfysiologi inom såväl vetenskapen som politiken.⁴⁹ Hirdman visar hur idéer om människors behov i relation till de faktiska förutsättningar som fanns för människor att överleva i Stockholm när urbaniseringsvågen var som intensivast formulerades i förhållande till politiska problem och visioner. Hon skildrar till exempel hur förtäring av brännvin var en fråga som beskrevs på olika sätt. Vissa ansåg att arbetarnas låga löner ledde till näringsfattig kost som de därför ”fyllde ut” med hjälp av alkoholen. Andra beskrev fattigdomen och brännvinsdrickandet som ett resultat av dåligt leverne, alltså som en moralisk fråga.⁵⁰ Att lösningen på fattigdomsproblemet skulle vara en höjning av löner, kunde också omformuleras till att det helt enkelt skulle vara hemmen som skulle lösa frågan genom att laga bättre mat.⁵¹ Hirdman visar hur den senare problembeskrivningen vann mark hos politikerna, och att den första lokala hushållsbudgetundersökningen i Stockholms stad (1908 – 1909) användes som ett sätt att stärka den här bilden. ”Där stod svart på vitt att arbetarklassen åt för ”fint” och för lite. Där unnade man sig minsann grädde, socker, kallskuret och vetebröd.”⁵² Arbetarnas konsumtion av livsmedel blev alltså ett statligt problem som måste lösas. Hirdman visar hur några av de statliga lösningar som presenterades riktades mot kvinnor, det anordnades särskilda matlagningskurser för husfruar, särskilda utbildade hemkonsulenter skickades ut i fattiga kvarter för att lära arbetarklassen hur man skötte ett hem.⁵³

Hirdmans forskning skildrar hur människors konsumtion och hem hamnade i centrum för politiken under mitten av 1900-talet när undernäring och fattigdom hos arbetarklassen kopplades samman med moraliska frågor. I boken *Att lägga livet tillrätta*, berör Hirdman en senare period, det framväxande folkhemmet. Hon visar hur partisplittringen under slutet av 1920-talet också ledde till ett övergivande av klasskamp för folkhem och där statens intresse för och intervention i människors privata hem blev än viktigare för att säkra en fortsatt samhällslig utveckling.⁵⁴ Genom Hirdmans forskning kan hushållsbudgetundersökningarna under 1930 och 1940-talen förstås i en samtida politisk kontext. Aktiviteter som brukar kopplas till hushållet (äta mat, städa, vara med sin familj, vila) kan också förstås genom statliga visioner om framtiden och hanteringen av politiska problem.

⁴⁸ Hirdman (1983) s. 12.

⁴⁹ Hirdman (1983) s. 87.

⁵⁰ Hirdman (1983) s. 124.

⁵¹ Hirdman (1983) s. 108.

⁵² Hirdman (1983) s. 124.

⁵³ Hirdman (1983) s. 128–133.

⁵⁴ Hirdman (2010) s. 92–95.

I relation till ovanstående perspektiv placeras den här undersökningens studieobjekt, alltså den statliga konstruktionen av hushållet som ett politiskt subjekt, i ett fält av tidigare forskning om konsumtion, om socialpolitik, välfärdsstatlig aktivitet under första hälften av 1900-talet.

Disposition

Uppsatsen består av tre undersökningsdelar som är strukturerade efter de tre frågeställningarna; Hur formuleras hushållet och dess funktion i materialet och förändras Socialstyrelsens antaganden om vad ett hushåll är och hur det fungerar, över tid? Hur formuleras konstruktionen av hushållet som något nödvändigt i materialet? På vilket sätt formuleras det statliga ansvaret för hushållets nödvändiga funktion?

I den första undersökningsdelen, Hushållet som samhällsinstitution, reder jag ut hur staten antar att hushållet är och bör vara utformat som samhällsinstitution. Jag undersöker hur hushållets roll artikuleras genom budgetundersökningarnas uppbyggnad, vilka rationaliteter de utgår ifrån och på vilket sätt hushållet görs i själva aktiviteten – att delta i undersökningarna.

I den andra undersökningsdelen, Hushållet som hem, är det statens praktik för att fostra, forma och skapa hushållet i det privata sammanhanget som står i fokus. Med ”privat” avser jag det som kan förstås som människors relationer till varandra, till sitt hem och egendom. Här behandlas diskurser om familj och genus i relation till föreställningar om hushållet som nödvändigt för den framtida befolkningen och nationen Sveriges fortsatta utveckling.

I den tredje delen Hushållet i den kapitalistiska välfärdsstaten undersöker jag vilken funktion konstruktionen av hushållet fyller i relation till välfärdsstatens behov. Jag kontextualiserar de poänger jag gjort i tidigare delar och kopplar ihop dem med de samtida sociala frågor som formuleras av staten. Denna undersökningsdel har alltså en mer analytisk karaktär än de tidigare mer empiriskt inriktade delarna.

Uppsatsen avslutas med en sammanfattande och fördjupande del, Reproduktion, konsumtion och konstruktionen av hushållet som politiskt subjekt. Här summerar jag undersökningens resultat och pekar ut och fördjupar några av huvudpoängerna, med särskilt fokus på hur hushållet som politiskt subjekt förändras över tid.

Hushållet som samhällsinstitution

Att tala om hushållet i dag leder kanske tankarna till frågan om vems tur det är att ta disken hemma eller, om du slår på nyheterna, hur mycket skatt ditt hushåll måste betala om det ena eller andra partiet får som det vill. Hushållsbegreppet signalerar både något ytterst vardagligt och samtidigt instrumentellt. Det framstår som en självklar institution för hemmets bestyr, men är också föremål för politisk styrning. I det följande ska jag visa hur politiska idéer om vad ett hushåll är och bör vara har varierat under första hälften av 1900-talet. Genom att historisera statens idéer om hushållets funktion, och hur dessa framträder i arbetet med hushållsbudgetundersökningarna, kan diskrepansen mellan idén om det nyttomaximerande hushållet och upplevelsen av hushållet som något högst privat nyanseras.

Den första stora hushållsbudgetundersökningen genomfördes 1913. Målgruppen var arbetare och lägre tjänstemän, alltså den fattiga men lönearbetande delen av befolkningen. I *Sociala meddelanden* 1912 presenterades motiven för den kostsamma undersökningen. Det förmodade resultatet antogs leda till statistik som skulle göra det enklare att bedöma en ”rimlig” lönesättning på olika arbetsplatser och bidra till en internationell statistisk integrering.⁵⁵ I uppräkningsavdelningen av vinsterna med att undersöka lönearbetarnas levnadsvillkor refererade Socialstyrelsen även till en motion framlagd i andra kammaren 1911 av Socialdemokraten Sven Persson, där undersökningen i sig antogs medföra en samhällsnytta, inte bara resultatet av den.

Genom att så noggrant som möjligt lära känna, huru utgifterna för uppehållet fördelade sig, kunde dessutom många goda erfarenheter vinnas för menige man, hvilka helt visst skulle verka i den riktningen, att lefnadssättet i allmänhet blefve mera ändamålsenligt och hushållen bättre skötta, hvarigenom det allmänna välståndet komme att höjas.⁵⁶

Genom undersökningen skulle alltså hushållen bli bättre skötta, vilket i sin tur skulle leda till en förbättring av det allmänna välståndet. Hushållens skötsel formulerades som ett bekymmer för staten och som en fråga för politiken. Sven Perssons motion, som förövrigt bifölls i riksdagen och som Socialstyrelsen okommenterat hänvisade till i sin tidskrift, ramade in den första stora hushållsbudgetundersökningens syfte. Den blev ett verktyg för ett större samhällsligt mål – att förbättra det allmänna välståndet genom en förbättring av hushållsskötseln. Att kartlägga hushållens produktion, konsumtion och levnadsvillkor formulerades alltså inte bara som ett sätt att producera statistik. Genom att ringa in hushållets misskötsel som en socialpolitisk fråga blev det också hushållen som måste

⁵⁵ *Sociala meddelanden* 1912, s. 938–941.

⁵⁶ *Sociala meddelanden* 1912, s. 939 (Hänvisning till: Motion nr. 281, AK, 1911).

förändras. De stod nu i centrum för problembeskrivningen och utgjorde därmed logiskt också lösningen. Vad antogs ett hushåll egentligen vara? Vad skulle det vara? Jag ska visa hur politiska ideal och visioner också förändrade idén om hushållet och dess funktion som politiskt subjekt genom hushållsbudgetundersökningarna.

Hushållet som överlevnadsinstitution

Den definition av hushållet som finns utskriven i beskrivningen och planläggningen av metoden för budgetundersökningen 1913 lyder:

Med ett hushåll förstås i allmänhet den primära formation i det mänskliga samhället, genom hvilket individen får vissa viktigare lefnadsbehof tillfredsställda, främst näringsbehofvet och behofvet af hvila. I och för dessa behofs tillgodoseende måste hushållet vara i besittning af dels lifsmedel, dels en viss bostad, och framträder hushållet i dessa afseenden såsom en sina medlemmar omfattande ekonomisk enhet.⁵⁷

Hushållet beskrivs som en knutpunkt för människor att tillgodose sina basala behov som mat och sömn, och som en nödvändig plats för rekreation. Begreppet ”formation” antyder att det är någonting som görs, det är inte nödvändigtvis endast en plats – som en bostad – utan någonting som har skapats, något som har satts samman till ett hushåll. Socialstyrelsen konkretiserade citatet ovan genom att dela in hushållen i ”typer” eller ”former”. Indelningsgrunderna för de olika hushållstyperna eller hushållsformerna baserades framför allt på hur medlemmarna i hushållet fick sina behov tillgodosedda och vilka det var som ingick i hushållet.⁵⁸ Hur indelningsgrunderna för hushållets sammansättning såg ut och vilka premisser de byggde på återkommer jag till i nästa undersökningsdel och går därför vidare till att reda ut hur Socialstyrelsen operationaliserade begreppet hushåll genom idéer om behov. Hur formulerades behoven i undersökningarna och vad spelade det egentligen för roll på vilket sätt behoven blev tillgodosedda?

Behov är inte ett oproblematiskt begrepp. Nancy Fraser menar att talet om behov och att formulera, tolka och administrera medborgarnas behov utgör en viktig del av välfärdsstatens aktivitet. Vilka behov som tolkas som legitima respektive illegitima spelar också roll för hur statens problemformuleringar och därmed även hur socialpolitiska lösningar formuleras.⁵⁹ De diskursiva föreställningar som kopplas till vad ett behov är, är i sig en bedömning av människors såväl livsvillkor och önsknings. Att fastställa en

⁵⁷ *Sociala meddelanden* 1912, s. 929.

⁵⁸ *Sociala meddelanden* 1912, s. 920, samt s. 928–929.

⁵⁹ Fraser (2003) s. 95.

generell idé om vad ett mänskligt behov är har en lång tradition i västerländsk filosofi⁶⁰, men det var först på 1800-talet som vetenskapliga discipliner började försöka hitta en mätbar och fastställd nivå för begreppet. Sociologiska och näringsfysiologiska undersökningar av den fattiga underklassen genomfördes och olika standarder för exempelvis existensminimum upprättades. Dessa undersökningar blev sedan grundläggande för att kunna tala om och argumentera för vissa typer av politiska lösningar.⁶¹ När Socialstyrelsen definierade hushållet genom den nödvändiga funktionen att tillfredsställa ett ”lefnadsbehov” och framför allt ”näringsbehovet” och ”behovet af hvila”, kopplades behovsbegreppen till överlevnad. Hushållet ringades in som en överlevnadsinstitution vars funktion gick att mäta.

I hushållsbudgetundersökningarna använde Socialstyrelsen genomgående två olika system för att definiera och värdera människors behov. Det ena var uppdelningen mellan existensbehov och kulturbehov och hur dessa tillfredsställdes. De olika typerna av behov identifierades i relation till hur de tillfredsställdes relativt till inkomsten. Mat och näring, som antogs vara något man inte drog ner på i första hand vid sämre ekonomi (”svagare elasticitet”, för att tala i nationalekonomiska termer), definierades som ett existensbehov, medan kulturbehov tillfredsställdes genom de varor som inte direkt kopplades till överlevnad.⁶² En slags uppdelning mellan det nödvändiga och det önskade, helt enkelt. Socialstyrelsen poängterade i utvärderingen av undersökningen 1922 att det dock kan vara svårt att avgöra vad som är vad.

Tilläggas kan att det ibland visar sig förenat med stora svårigheter att i varje speciellt fall draga skarpa gränser mellan nyssnämnda båda huvudtyper av behov. En och samma post kan i en socialklass framstå såsom representant för ett existensbehov men i en annan för ett kulturbehov. Härtill komma individuella skiljaktigheter mellan olika hushåll å samma ort och skilda levnadsvanor inom olika orter och landsdelar.⁶³

Det andra systemet för att definiera människors behov var genom konsumtionsenheter.⁶⁴ Varje individ i ett hushåll numrerades efter en skala, uppdelad efter kön och ålder. Den högsta siffran på skalan var 1 och motsvarade en vuxen mans (från 15 år) näringsbehov. En vuxen kvinna var lika med 0,9

⁶⁰ I *Staten* diskuterade Platon dessa begreppspar i relation till att försöka finna det goda. I den goda staten skulle människans nödvändiga, primära, behov tillgodoses, och med det menade han till exempel; mat, vin, kläder, salt, oliver och ost. Begäret kopplade han å andra sidan till strävan efter lyx och bekvämlighet: mjuka soffor, bord, godsaker, parfym, rökelse, glädjeflickor med mera. En strävan efter begär skulle urholka den goda staten. Aléx menar att Platons urvalssystem präglas av hans dualistiska uppdelning mellan kropp och själ, mellan passion och förnuft. (Aléx (2001), s. 39–40.

⁶¹ Aléx (2001) 43–45.

⁶² Socialstyrelsen (1921) s. 46.

⁶³ Socialstyrelsen (1929) s. 40.

⁶⁴ Begreppet ska inte förväxlas med hur tidigare forskning har benämnt hushållets övergång från jordbrukare till lönearbetare. I det följande är det källornas ”konsumtionsenhet” som åsyftas, det vill säga beskrivningen av människors behov.

konsumtionsenhet och en 3-åring 0,4.⁶⁵ En familj med en man, en kvinna och två barn på 3 år blev alltså sammantaget ett hushåll bestående av 2,7 konsumtionsenheter. Konsumtionsenhetsmättet användes både för att jämföra olika hushåll med varandra och för att definiera vad fattigdom ansågs vara. Det utarbetades, liksom existensminimum-mättet, i slutet av 1800-talet, och kom att förändras på olika sätt under 1900-talet. Det var (och är!) ett verktyg för staten för att synliggöra, definiera och hantera medborgarnas behov och som jag får anledning att återkomma till. Att dela in hushåll enligt konsumtionsenhetsskalan var ett sätt att beskriva dem. Ett annat var att dela in dem i olika hushållsformer, beroende på hur behoven kom att tillgodoses.

Framtidens hushåll blir till

I presentationen av den första hushållsbudgetundersökningen i *Sociala meddelanden* 1912 beskriver Socialstyrelsen två huvudkategorier för hur det anses möjligt att leva, antingen i ”penninghushåll” eller i ”naturahushåll”. I texten antas de ”mänskliga behoven” vara kopplade till produktion av livsmedel och näringsintag:

Med hänsyn till det sätt, hvarpå hushållet kommer i besittning af medlen för de mänskliga behofvens tillgodosende, äro två hufvudformer af hushåll möjliga. Dels kan hushållet vara i besittning af den jord, å hvilken hushållet finnes, och förskaffa sig lifsmedlen hufvudsakligen af dess afkastning, *naturahushåll*. Denna form af hushållning, som är den ursprungliga och under äldre tider förhärskande, återfinnes företrädesvis på landsbygden. Dels kan hushållet förskaffa sig område och lifsmedel hufvudsakligen genom penningar som bytesmedel, *penninghushåll*. Denna form af hushållning finnes i öfvervägande grad i städerna.⁶⁶

Uppdelningen i de två hushållsformerna framstår som ett sätt att beskriva sakernas ordning: det går att leva genom att bruka jorden och utvinna föda och det går att byta till sig exempelvis mat mot pengar för att säkra sitt energiintag. Naturahushållet betraktades som det ”ursprungliga”, det förpassades till förmoderna samhällen och till landsbygden. Penninghushållning länkades till dess motsats, till städerna, till en modern handel med pengar som bytesmedel, till varor. Dessa två beskrevs som huvudkategorier, utifrån vilka en mängd olika ”mellanformer” kunde uppträda, speciellt på landsbygden.⁶⁷ Uppdelningen i naturahushåll och penninghushåll kan inte ses som två olika former av leverne som ansågs jämlika och

⁶⁵ Socialstyrelsen (1923) s. 14.

⁶⁶ *Sociala meddelanden* 1912, s. 929.

⁶⁷ *Sociala meddelanden* 1912, s. 929.

erbjöd två olika alternativ, som Socialstyrelsens beskrivning antyder. Kategoriseringen byggde snarare på en historieskrivning där penninghushållning cementerades som en slutdestination. Urvalsgruppen inför den första budgetundersökningen 1913 beskrevs som: ”fullt genomförda penninghushåll” (min kursivering)⁶⁸. Att leva genom att konsumera – byta pengar mot mat och uppehälle, var alltså inte bara ett sätt att leva, det var också ett mål och ett samhälleligt ideal.

Liknande formuleringar, som beskriver en process från naturhushåll till penninghushåll – från dåtid till framtid – finns i *Sociala meddelanden* 1921 och i den utvärderande rapporten av den första hushållsbudgetundersökningen med lantarbetare och mindre bemedlade jordbrukare som målgrupp som genomfördes 1919–1920. I både *Sociala meddelanden* och i rapporten beskrivs gruppen som ”endast delvis genomförd penninghushållning.”⁶⁹ Urvalsgruppen på landsbygden associerades möjligen fortfarande med ett gammalt leverne, men enligt Socialstyrelsen var de alltså på väg mot ett annat sätt att leva, mot penninghushållet. Begreppet pekar mot en förmodad framtid och rymmer kanske förhoppningar om det nya urbana Sverige. Gränserna för vad som blir ett möjligt sätt att leva formulerades inte bara i text i tidskrifterna och rapporterna, i undersökningarna skulle penninghushållsdefinitionen utgöra normen för hur Socialstyrelsens undersökningsverktyg, hushållsböckerna, utformades.

Begreppet naturhushåll framstår som daterat redan när det beskrevs i *Sociala meddelanden* 1912. Det var och förblev en hänvisning till en utgångspunkt. Det förekom heller aldrig i hushållsböckerna som ett begrepp att förhålla sig till eller som ett legitimt sätt att leva, böckerna är utformade och anpassade efter penninghushållet. Såväl den första serien böcker som skickades ut med undersökningen 1913, som de som skickades ut under landsbygdsundersökningen 1919 och böckerna under de två undersökningarna i början av 1930-talet, var anpassade efter ett system där försörjningen och de basala behoven tillgodosågs genom en löneinkomst och varukonsumtion. Bilden på följande sida är hämtad från Socialstyrelsens pedagogiska illustration av hur hushållsböckerna skulle användas ”Exempel för förande av hushållsbok”, som fanns bifogad i slutet av böckerna tillsammans med två sidor detaljerade instruktioner. Den visar att försörjningen – inkomsten – antogs komma från mannens lönearbete (36 kronor och 50 öre). Lönearbetet upprättades alltså som norm för hur det var normalt att leva, tillsammans med lönearbetets parhäst – konsumtionen av varor.

⁶⁸ *Sociala meddelanden* 1912, s. 942.

⁶⁹ *Sociala meddelanden* 1921, s. 572, samt Socialstyrelsen (1923) s. 12.

Inkomster:																					
Mannens inkomst av yrke eller tjänst		Mannens bi-förtjänster		Hustruns inkomst		Barnens bidrag till hushållet		Inkomst av inackordering och uthyrning		Uppburen sjuk-bjälp, annat understöd, pension eller dyl.		Emottagna gåvor i kontanter		Influtna räntor		Övriga inkomster		Samtliga inkomster			
Kr.	öre	Kr.	öre	Kr.	öre	Kr.	öre	Kr.	öre	Kr.	öre	Kr.	öre	Kr.	öre	Kr.	öre	Kr.	öre	Kr.	öre
36	50			3	70	4	—	10	—					7	—					55	20

Veckosammandrag:																															
														Kr.	öre															Kr.	öre
Kontant i kassan vid veckans början														34	20	Kontanta utgifter under veckan														172	20
Kontanta inkomster under veckan														55	20	Återbetalning av lån (räntor ej inberäknade).															
Upptaget lån																Insättning på bank															
Uttaget ur bank														100	—	Utlånat														10	—
Återbekomna utlånta medel.																Kontant i kassan vid veckans slut														7	20
Summa														189	40	Summa														189	40

Bild 1: Hushållsbok 1913 för undersökningen: levnadskostnaderna i Sverige 1913–1914. (Riksarkivet (RA) Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6A/10, s. 129).

Varukonsumtionen skulle antecknas detaljerat dag för dag med blyerts för att sedan räknas samman varje vecka. Att det är just konsumtionen av *varor*, köpta på en marknad, som stod i centrum och inte förbrukning eller tillverkning av produkter blir tydligt i instruktionerna: ”5. Tillverkning eller lagning av kläder, skodon, husgeråd o. dyl. inom hushållet bokföres ej som utgift i annan mån än, som betingas av kostnader för *arbetsmaterialier (garn, tyger o. dyl.)*”⁷⁰ Även om lagningen av förra årets rock uppenbarligen inte var en utgift så var det inte heller en inkomst eller en försörjning, platsen för denna typ av aktiviteter urskildes till köp av konsumtionsvaran tyg. ”Naturproduktion” som skörd, kött eller mjölk från eget bruk och djur, skulle nedtecknas och urskiljas för att sedan värderas i penningvärde. Även inkomster som fri bostad och bränsle samt medicin från antingen arbetsgivaren eller staten, skulle fyllas i under rubriken ”naturaförmåner” och uppskattas i penningvärde.⁷¹ Allt som skilde sig från begreppsparet lönearbete – varukonsumtion blev alltså det andra, det aparta.

Hushållet och staten och kapitalet

Upprättandet av kategorierna penninghushåll och naturhushåll och urskiljandet av vilka handlingar och aktiviteter som tillhörde vilken kategori skedde alltså löpande genom undersökningarna. Deltagarnas naturproduktion och förbrukningen av densamma var dock ett bestående problem för Socialstyrelsen

⁷⁰ Hushållsbok 1913 för undersökningen: levnadskostnaderna i Sverige 1913–1914, (Riksarkivet (RA), Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6A/10, s. 120).

⁷¹ Hushållsbok 1913 (RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6A/10, s. 126–127).

eftersom denna typ av aktivitet inte alltid var så enkel att anpassa till penninghushållningens mall. Resultatet av bokföringen ansågs inte ge lika tillförlitliga och likvärdiga resultat.⁷²

Olika försök att hantera och omformulera aktiviteten naturproduktion i ett mätbart penningvärde gjordes under hela 1900-talets första hälft. När extra uppmärksamhet riktades mot hushållen på landsbygden 1919 var uppslaget för ”Allmänna uppgifter om bostad, naturaförmåner, förråd mm.” mer detaljerat än vid undersökningarna av hushållen i stadssamhällena. Två uppslag där landsbygdshushållen skulle passa in och värdera sin naturproduktion, vad de hade i lager och vad de hade konsumerat av den, i penningvärde, hade dessutom tillkommit. Under bearbetningen av materialet ägnade myndigheten mycket huvudbry åt att kontrollera och göra om hushållens egna uppskattningar enligt årlig lantarbetarstatistik och större gårdars salupris för att ”med tillräcklig noggrannhet” få det exakta penningvärdet.⁷³

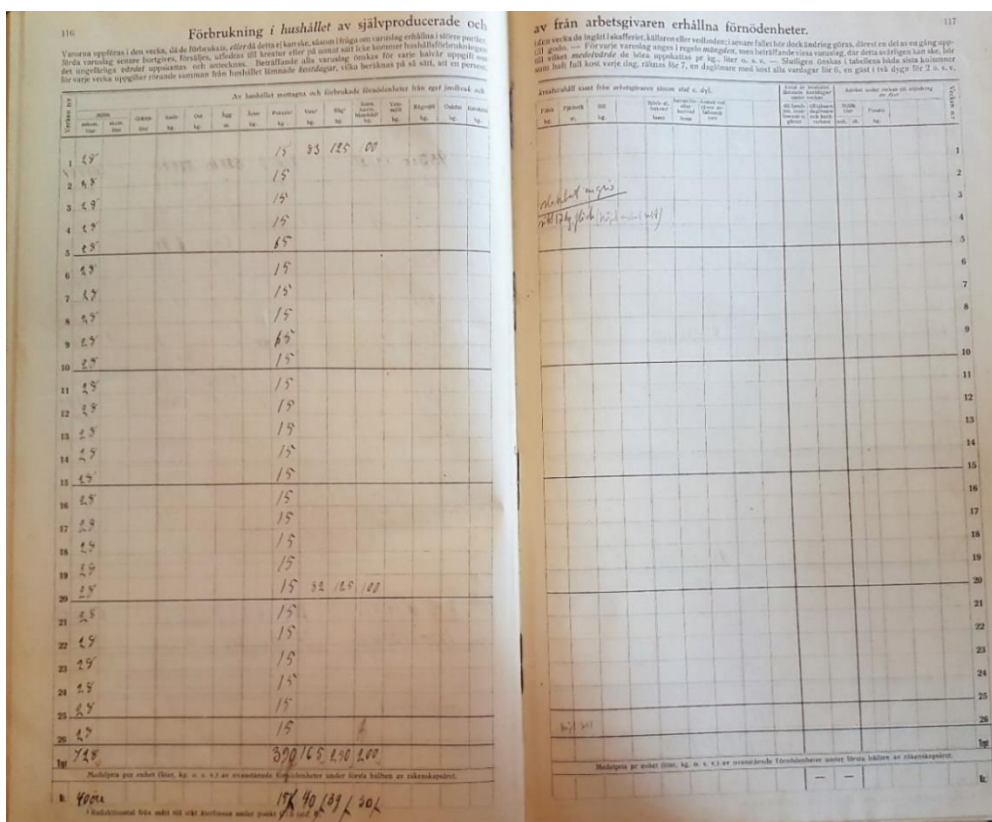

Bild 2: Hushållsbok för undersökningen: Levnadskostnaderna på landsbygden vid år 1920. (Riksarkivet (RA) Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6C/1).

⁷² Sociala meddelanden 1912, s. 930.

⁷³ Socialstyrelsen (1923) s. 13.

När nästa stora landsbygdundersökning tillsattes år 1932, hade Socialstyrelsen förändrat formulären i böckerna. Nu skulle naturproduktionen fyllas i *löpande* vecka för vecka tillsammans med all annan inkomst och konsumtion. Integreringen innebar alltså ett påbud riktat mot deltagaren att hela tiden aktivt omdefiniera naturproduktionen. I instruktionerna till boken underströk Socialstyrelsen hur angeläget det var att hela tiden värdera produktionen i pengar: ”Det är av stor vikt, att denna för landsbygdens levnadsförhållanden mycket belysande tabell noggrant ifylles varje vecka.”⁷⁴ I programförklaringarna till undersökningarna i *Sociala meddelanden* och i rapporterna framstod det krångliga arbetet att värdera, kontrollera och omvärdera – men ändå inte vara riktigt säker på naturproduktionens egentliga penningvärde – som ett sätt att jämföra levnadsstandarden hos lantarbetarhushållen med hushållen i den urbana arbetarklassen, men med penninghushållningen som norm. Genom att definiera produktionen i pengar blev den hanterbar som material för Socialstyrelsen och gick att integrera som studieobjekt.

Hushållens aktiviteter blev föremål för vetandeproduktion och hushållsboken var apparaten som gjorde det omätbara mätbart. Naturproduktionen blev möjlig att tolka och administrera enligt det språk som Socialstyrelsen har ställt upp som det normativa. I definitionen av penningvärdet skedde även en koppling till en marknadsliberal logik, där produktionen definierades av dess bytesvärde snarare än bruksvärde – en förutsättning för ett kapitalistiskt produktionssystem.⁷⁵ Att hushållen skulle fylla i formulären och tabellerna samt urskilja naturproduktionen för att uppskatta den i ett ungefärligt penningvärde innebar att de också måste betrakta den på ett specifikt sätt: Spannmål som skördas var inte bara möjlig mat till familjen, den blev till en vara. Kommodifieringen av produktionen var alltså en process av utbytbarhet som gick att integrera i produktionssystemet. I teorin, men sällan i praktiken, gick varan att välja och att välja bort och varans värde bestämdes av någon annan, snarare än den som har framställt den. Hushållets produktion definierades alltså i undersökningarna utifrån – från marknaden eller från staten. Produktionen urskildes och avgränsades från producenten – från hushållet.

Anders Florén och Gunnar Rydén menar att industrialiseringsprocessen och lönearbetsnormen innebar en förändring av hushållet från en produktionsenhet till en konsumtionsenhet, där platsen för produktion inte längre skedde i hemmen.⁷⁶ Min undersökning visar hur Socialstyrelsen förutsatte den senare strukturen i sina undersökningar men också hur dessa ramar producerade en ny bild av de hushåll de

⁷⁴ Hushållsbok för undersökningen: Hushållsundersökningen 1932–1933 (landsbygden) (Riksarkivet (RA) Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6H/336).

⁷⁵ Bruksvärde och bytesvärde syftar på att ett tings, en produkts eller en varas användbarhet anger dess bruksvärde, medan bytesvärdet är marknadens definition av varans värde, det vill säga ett relativt och kvantitativt värde. För ett utförligare resonemang läs Marx. K: Kapitalet, första boken: Kapitalets produktionsprocess, s. 31–73.

⁷⁶ Florén & Rydén (1992) s. 7–9, s. 54–55.

undersökte. Även om människor inte alltid levde enligt den på förhand givna mallen lades resurser på att göra om materialet, göra om den information som fanns tillgänglig till hanterbart vetande. Resultatet av vetandeproduktionen kunde sedan mätas och jämföras och användas som underlag för policybeslut och andra utredningar. Det marknadsintegrerade hushållet fyllde alltså en politisk funktion som gjorde det möjligt för staten att synliggöra och därmed även administrera befolkningen.

Denna statliga process av synliggörande har lyfts fram av James C. Scott, som har beskrivit statlig kunskapsproduktion under 1900-talet som en del av vad han kallar för högmodernitetens ideologi. Scott skiljer ideologin från vetenskapen genom att betona att ideologin legitimerades genom hänvisningar till teknik och vetenskap, snarare än som faktiskt utförare av vetenskap. Genom ett särskilt sorts språk, genom att upprätta uniforma standardmått, produceras också en ny ”kulturell enighet” som gjorde att staten kunde se och därmed även administrera medborgarna, jämföra dem med varandra och tolka deras livscykel och formulera deras behov.⁷⁷ Omvandlingen av naturproduktionen till penningstermer möjliggjorde alltså detta ”seende”.

Att uppföstra till det goda hushållet

Nu är det läge att påminna om att Socialstyrelsens studieobjekt – hushållet – inte var en passiv massa, utan bestod av människor, som hyste egna drömmar och förhoppningar om vad de skulle göra med sin tid och sitt liv. Många vägrade delta. Andra fullföljde inte undersökningarna eller gjorde, enligt Socialstyrelsen, inte ett tillräckligt bra jobb. I bearbetandet av det insamlade materialet uteslöts många hushållsböcker, ibland för att resultaten inte stämde (de antecknade inkomsterna och utgifterna gick inte ihop) och ibland för att den så kallade ”hushållssammansättningen” inom hushållet inte stämde.⁷⁸ Dessa konstellationer bröt mot ramarna, mot de uniforma standardmått som Socialstyrelsen satte upp, och blev därmed bortvalda av den statliga blicken.

För att undvika misslyckanden och för att engagera så många hushåll som möjligt att delta i undersökningen (och göra sig själva synliga) behövde Socialstyrelsen göra den attraktiv. Detta gjordes på flera sätt. Dels genom att betala pengar för väl utförda böcker som togs med i undersökningen, och

⁷⁷ Scott (1998) s. 90–91.

⁷⁸ 1913 delades 2325 böcker ut, 1619 lämnades in och av dessa gallrades 264 böcker ut som otillräckliga (Socialstyrelsen (1921) s. 10). För undersökningen på landsbygden 1919 skickades 835 hushållsböcker ut, 425 lämnades in och 53 utgallrades som otillräckliga (Socialstyrelsen (1923) s. 11–12). 1922 delades 2072 böcker ut, 1192 togs med i primärmaterialet (Socialstyrelsen (1929) s. 10–12). För undersökningen av stadshushåll 1933 utdelades 2163 böcker, 1897 lämnades in och 1275 togs med i primärmaterialet (Socialstyrelsen (1929) s. 14–15).

dels genom att betona den så kallade allmänna nyttan med undersökningen. Myndigheten tog också organisationer och den lokalt etablerade arbetarrörelsen till hjälp för att hitta lämpliga deltagare och sprida propagandan om hushållsbudgetundersökningens nytta.⁷⁹ Att Socialstyrelsen använde sig av civila organisationer, ofta lokalt förankrade i de orter där de verkade, är inte konstigt men det belyser att myndigheten redan från början antog att det skulle bli ett problem att få människor att ställa upp på de tidskrävande undersökningarna.

Speciellt arbetarklassen antogs vara en grupp som var svår att nå. I *Sociala meddelanden* 1912 beskrev Socialstyrelsen den tilltänkta urvalsgruppen för den första stora undersökningen, det vill säga industriarbetare och lägre tjänstemän, som olika svåra att locka till undersökningen. Medan tjänstemännen redan förde bok och antogs vara villiga att utan ersättning dela med sig av sina uppgifter, skulle arbetarklassen belönas. 25 kronor per fullständig slutförd bok och extra premier för de bättre böckerna, till den allra bästa skulle 100 kronor delas ut. Samtidigt uppmanades dessutom fackföreningar och andra arbetarrörelse-anknutna sammanslutningar att samarbeta för att engagera den kroppsarbetande klassen.⁸⁰ Antagandet om olika gruppers ”redighet” blir ännu tydligare när Socialstyrelsen beskrev gruppen de inte såg någon anledning att inkludera: De allra fattigaste. De uteslöts helt och hållet som tilltänkt målgrupp med motiveringen att hushållsbokens form krävde en ordnad ekonomi vilket de inte antogs ha.

Då det emellertid i detta fall hos hushållsbokförarna måste förutsättas både en i viss grad ordnad ekonomi och även intresse för och uthållighet i upptecknandet av samtliga inkomster och utgifter, får man vid en dylik undersökning oftast nöja sig med att erhålla uppgifter blott från ett mindre antal hushåll, tillhörande ett befolkningsskikt, som i socialekonomiskt avseende icke oväsentligt höjer sig över de mindre bemedlades stora massa.⁸¹

Idén om de fattiga (och till viss del även arbetarklassen) som både ointresserade och oförmögna att utföra arbetet som hushållsboken krävde ligger i linje med en dominerande problembeskrivning av den utbredda fattigdomen under slutet av 1800-talet, som ofta härledde problemen till familjen och framför allt kvinnans oförmåga att hushålla med tillgångarna.⁸² Det vetenskapliga intresse för de fattigas situation och levnadssätt som hade växt fram under slutet av 1800-talet (till exempel genom utformandet

⁷⁹ Vanligast var det att kommuner bistod med utdelandet och kontrollen av böckerna men för undersökningen 1919 togs även Sveriges allmänna lantbrukssällskap, svenska lantarbetsgivareföreningarnas fullmäktige och svenska lantarbetareförbundet till hjälp (Socialstyrelsen (1923) s. 10–11), 1933 togs arbetarorganisationer till hjälp för att organisera utdelning av böcker på orter där arbetarna ansågs svåra att nå. (Socialstyrelsen (1929) s. 12).

⁸⁰ *Sociala meddelanden* 1912, s. 944–948.

⁸¹ Socialstyrelsen (1921) s. 15.

⁸² Aléx (2001) s. 43–45.

av existensminimumstandard och konsumtionsenhetsskalorna), liksom problembeskrivningen av dem som grupp hängde alltså med in i det nya seklet. Antagandet om att de redan från början diskvalificerade sig för ett ekonomiskt leverne konkretiserades i att de också uteslöts från hushållsbokförandets praktik.

Socialstyrelsen hade alltså större förhoppningar på de arbetande löntagarnas kompetens att föra bok, men 1910 och 1920-talets hushållsbudgetundersökningar ramades ändå in av en tydlig uppfostrande ton. Själva ifyllandet och det kontinuerliga bokförandet betraktades av myndigheten som en bildande och fostrande aktivitet. Den fostrande aspekten av budgetundersökningarna var en förväntan som kommuniceras till hushållen via följebreven adresserade till ”Hushållsföreståndaren”.

För utförande av denna undersökning måste man i främsta rummet lita till vederbörande hushållsföreståndares intresserade medverkan. Framför allt kräves av dem **noggrannhet** och **uthållighet**. Det gäller nämligen att *regelbundet under hela bokföringsåret ordentligt anteckna samtliga inkomster och utgifter samt hushållets förbrukning av naturprodukter*. Den nytta, som en dylik bokföring medför vid beräkandet av hushållets utgifter och deras anpassande efter inkomsterna, skall snart bliva uppenbar och otvivelaktigt bibringa insikt om fördelen att även för framtiden regelbundet föra hushållsbok.”⁸³

Antagandet om att hushållsföreståndaren, som representerade hushållet utåt, skulle komma till insikt om fördelarna med en lyckad bokföring och att han (i nästan alla fall en man⁸⁴) skulle lära av att göra, var alltså utskrivet. Samtidigt kopplades även själva aktiviteten, att föra bok, ihop med moraliska egenskaper som noggrannhet och uthållighet. Aktiviteten gjordes meningsfull och motiverades för de som skulle fylla i böckerna genom att påpeka att de själva kommer att inse hur bra systemet är. Så särskildes också de som klarade av aktiviteten som noggranna och uthålliga, medan de som inte tog sig an uppgiften eller misslyckades blev definierade som dess motsats. I följebrevet formulerades en samhällsbärande roll, en subjektsposition att ta ställning till som också kopplas till det allmänna bästa. Att delta och fullfölja hushållsbudgetundersökningen blev alltså ett sätt vara en god samhällsmedborgare.

Utformningen av hushållsböckerna låter oss alltså förstå att det fanns ramar för ett gott hushåll. Det räckte alltså inte med att delta utan vissa sätt att ordna (eller inte ordna) sina inköp var direkt fel. I instruktionerna till hushållsböckerna som delades ut 1913, 1919 och 1922, uppmanades till exempel bokföraren att inte ta någon kredit. Under rubriken ”Vid hushållsbokens förande bör särskilt iakttas

⁸³Hushållsbok 1913 (RA) Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6A/10, Hushållsbok 1920 för undersökningen: Levnadskostnaderna på landsbygden vid år 1920, Riksarkivet (RA) Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6C/1, Hushållsbok 1922 för undersökningen: Allmän levnadskostnadsundersökning 1922–23, (Riksarkivet (RA) Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6E/1.

⁸⁴ Humlesjö (2005), s. 23.

följande:” stod det: ”Köpes varor på kredit (undviktes!), införes varje varuslag under sin rubrik *vid betalningen*.”⁸⁵ Varan kunde alltså först ses som konsumerad när den faktiskt var betald men det var också något som starkt avråddes. Moraliserandet kring krediten kan idag tyckas uppseendeväckande, speciellt med tanke på den till synes opartiska och strikt icke-värderade tonen som Socialstyrelsen förmedlade i följebrevet för att trygga uppgiftslämnarna:

Ni kan emellertid med fullkomlig trygghet lämna alla här önskade uppgifter rörande Edert hushåll, enär dessa uppgifter ej äro avsedda för någon inventering eller taxering och för övrigt jämlikt tryckfrihetsförordningen ej få utlämnas till någon annan myndighet eller eljest komma till obehörigas kännedom.⁸⁶

Det ligger dock helt i linje med den konsumtionsdiskurs som Peder Aléx belyser. Att gå plus minus noll, inte göra några förhastade inköp utan endast medvetet kalkylerande sådana, ansågs vara det rätta köpbeteendet. Hur man konsumerade varor kopplades till ett binärt system där självbehärskning och sparsamhet stod för det rationella och rätta, medan impulsiva köp, baserade på begär och passioner blev en hedonistisk och farlig handling.⁸⁷ Krediten blev en symbol för det senare och var därmed också ett hot, så pass stort att det måste påtalas och understrykas. Att hushållsbudgetundersökningarna skulle göra någonting med människorna som deltog i dem blir tydligt, det skulle ha en uppfostrande funktion för den breda arbetarklassen. När Socialstyrelsen motiverade hushållsbudgetundersökningen för landsbygden 1919, gjordes det genom att bland annat peka på att den föregående undersökningen 1913 hade just den uppfostrande funktion myndigheten hade hoppats på:

Genom kunskapen om huru utgifterna för uppehållet fördelade sig på olika poster, vunnes otvivelaktigt för menige man många goda erfarenheter, vilka helt visst verkade i den riktningen, att levnadssättet i allmänhet bleve mera ändamålsenligt och hushållen bättre skötta, varigenom det allmänna välståndet höjdes. Härtill kommer den uppfostrande betydelse, som en ordnad hushållsbokföring medförde för den enskildes ekonomi.⁸⁸

Undersökningarna motiverades löpande på detta sätt: som att de hade en uppfostrande funktion och att det var bra. När den förväntan staten hade formulerat för undersökningen infriades legitimerades dess syfte och mål och kunde därför motivera fortsatta undersökningar.

⁸⁵ Hushållsbok 1913, RA, Socialstyrelsen 4:e byrån, H6A/10. Hushållsbok 1920, RA, Socialstyrelsen 4:e byrån, H6C/1. Hushållsbok 1922, RA, Socialstyrelsen 4:e byrån, H6E/1.

⁸⁶ Hushållsbok 1920, RA, Socialstyrelsen 4:e byrån, H6C/1.

⁸⁷ Aléx (1994) s. 21ff.

⁸⁸ *Sociala meddelanden* 1922, s. 21.

Så vad var det som hände genom hushållsbudgetundersökningarna under de två första decennierna i början av 1900-talet, hur blev hushållet till? Tillblivelseprocessen går att förstå genom konstruktionen av det moderna penninghushållet som den egentliga mätbara enheten, genom de härskande ideal om sparsamhet (kredit – undviks!) och genom Socialstyrelsens beskrivningar av budgetundersökningarna som en uppfostrande aktivitet.

Men det skedde också i mötet med praktiken, i hur en praktik som att föra hushållsbok kunde urskilja ett ordentligt hushåll från ett annat, eller hur människor uppmanades omdefiniera sin produktion.

Konstruktionen av hushållet kan ses som en projektyta för statens ideal om ordentlighet, rationalitet och modernitet, men också som ett samhälleligt avgränsat politiskt subjekt. Jag kallar detta för tillblivelsen av *det sparsamma hushållet*. Som samhällsinstitution tillskrivs det rollen som en del i ett samhällsnyttigt projekt, där en ordnad ekonomi och ett sparsamt beteende också belönas med 10 eller 25 kronor för en väl utförd hushållsbok, och kanske 100 kronor extra för den bästa boken.

Hushållet som efterfrågande konsument

Berättelsen om vad ett hushåll är och dess samhälleliga funktion förändrades under 1930 och 1940-talen. Det gjorde även undersökningarna och motivet till dem. I inledningen till den utvärderande rapporten av budgetundersökningen för hushåll i städer och tätorter 1932–1933, beskrevs vad resultatet av undersökningarna hade använts till under den löpande bearbetningen av materialet.

Under bearbetningens gång har vidare hushållsboksmaterialet utnyttjats speciellt vid det offentliga utredningsarbetet, i det Socialstyrelsen på därom gjorda framställningar i ett flertal fall lämnat preliminära konsumtionsstatistiska uppgifter till såväl statliga som kommunala och halvskilda organ. Även privata företag eller personer ha i enstaka fall begärt och erhållit sådana uppgifter. Inom styrelsen har materialet lagts till grund bl. a. vid uppgörandet av budget för 1935 års dyrortsgruppering.⁸⁹

De uttalade användningsområdena av hushållsbudgetundersökningarnas resultat började expandera. Dyrortsgrupperingarna hade sedan den ekonomiska krisen efter första världskriget legat till grund för hur statliga löner skulle utbetalas, samt hur eventuella skattesubventioneringar skulle utformas för tjänstemännen. Dessa uppgifter användes också normerande i avtalsförhandlingar om lönen mellan privata arbetsgivare och fackförbund.⁹⁰ Dyrortsgrupperingar var ett sätt att göra konsumtionen synlig,

⁸⁹ Socialstyrelsen (1938) s. 3.

⁹⁰ SOU 1933:21, s. 6–9.

jämförbar och kunna utvärdera den i relation till den faktiska inkomsten och behoven – vilka i sin tur beskrevs genom konsumtionsenhetsmättet. Socialstyrelsen var ansvarig för dyrortsgrupperingarna, men nu beskrevs ett ökat externt intresse av konsumtionsstatistiken, även för andra ändamål.

Samtidigt som fler intressenter hade börjat efterfråga undersökningarnas resultat, hade en ny målgrupp inkluderats i materialet. Medelklassen beskrevs som självklar del av undersökningen.⁹¹ En liten grupp av medelklasshushåll inkluderades redan 1922, men uteslöts i efterarbetet då fler arbetarhushåll än väntat hade lämnat in fullständiga hushållsböcker. Medelklassen bortprioriterades alltså, då undersökningens huvudfokus fortfarande var fattiga (men skötsamma) arbetare.⁹² Böckerna började delas in kvartalsvis för att hushållsbokföraren på så sätt kunna lämna in materialet snabbare.⁹³ Externa intressenter kunde få ta del av resultaten löpande och därmed få en mer direkt och närliggande inblick i hushållens konsumtion.

År 1945 kommer Socialstyrelsen till slutsatsen att en detaljerad årsbokföring i hushållsbok endast bör användas för ”inkomsttagare i normalinkomstläge eller tillhörande högre inkomstkikt, som bilda familjehushåll och som ha huvudsakligen kontanthushållning”. Andra grupper, som Socialstyrelsen nu uteslöt från de egenförda detaljerade hushållsböckerna var lantarbetare, jordbrukare och de ”avsevärt obemedlade eller mindre bemedlade”⁹⁴. Undersökningarna av jordbrukarna och lantarbetarhushållens levnadskostnader och hushållsvanor hade inte varit så fruktsamma som det var tänkt från början. Problemet ansågs återigen ligga i den förhållandevis stora naturaförbrukningen, som hade varit mer svårberäknad än Socialstyrelsen hade tänkt sig. Därför skulle framtida undersökningar av dessa grupper göras genom förenklade formulär och dessutom ansågs det finnas behov av inventeringar och sociologiska undersökningar:

Inventeringarna skulle gälla förefintlig uppsättning av bruksföremål, såsom kläder, skodon, möbler och husgeråd. De sociologiska undersökningarna syssla i första hand med hushållsekonomin och med hushållets funktionerande sammanhängande förhållanden.⁹⁵

Konstaterandet att vissa grupper inte var lämpade för en hushållsbudgetundersökning med hushållsbok, utan att nya metoder verkade mer attraktiva för staten, hängde ihop med att själva syftet och bilden av studieobjektet – hushållet – hade förändrats.

⁹¹ Socialstyrelsen (1938), s. 11.

⁹² Socialstyrelsen (1929), s. 10.

⁹³ Socialstyrelsen (1929), s. 9.

⁹⁴ *Sociala meddelanden* 1945, s. 11–12.

⁹⁵ *Sociala meddelanden* 1945, s. 12–13.

1945 framträdde nämligen en ny idé om vad hushållet är och bör vara i Socialstyrelsens tidskrift. Det var inte längre endast en plats eller sammansättning där människor fick sina behov tillgodosedda och som staten kunde stötta på olika sätt genom socialpolitiken. Nu formuleras det som ett subjekt som kunde välja att reagera och agera på olika sätt. Socialstyrelsen skrev under rubriken ”Förslag till fortsatta undersökningar av svenska folkets levnadsvillkor och hushållsvanor”:

För den framtida socialpolitiken skulle aktuella uppgifter belysande levnadsstandard och hushållsvanor inom skilda hushållstyper, inkomstklasser m.m. vara av stort värde. Av dessa uppgifter skulle man kunna dra slutsatser om behovet av förbättringar på olika punkter av konsumtionen (uppdaga ”konsumtionsreserverna”) och om hushållens sätt att reagera vid inträffande generella förändringar i hushållens ekonomiska grundförutsättningar (t. ex. i inkomsten eller i barnantalet)⁹⁶

Att ”uppdaga konsumtionsreserverna” betydde ungefär att belysa hushåll med mindre pengar som inte hade råd att köpa så mycket näringsrik mat som de skulle vilja och behöva. Hos de fattigare hushållen låg en outnyttjad konsumtionskraft (konsumtionsreserver), som hade kunnat bidra med sin efterfrågan om de bara hade haft råd. Idéer om hushållet som en stimulerande konsumtionsenhet ligger i linje med det politiska paradigmet som hade brutit igenom under 1930-talet, med teoretiker som John Maynard Keynes och företrädarna för den svenska Stockholmskolan i förgrunden. Genom att på olika sätt stimulera (eller dämpa) människors efterfrågan skulle låg- och högkonjunkturer kunna balanseras och därmed förhindra eller lindra ekonomiska depressioner. Statens ansvar blev att se till att människor kunde försörja sig på sitt lönearbete, och vid de tillfällen som detta inte gick, se till så att välståndsnivån för hushållen inte sjönk så pass att det skulle påverka konsumtionskraften nämnvärt.⁹⁷ Att konsumera fick en ny funktion i ekonomin. Konsumtionen blev till en produktiv kraft snarare än en förbrukande.

I hushållsbudgetundersökningarna var det alltså nu hushållets *reaktion* som formuleras som det intressanta studieobjektet. Undersökningsgruppen skulle inte längre utgå ifrån de fattiga (men ordentliga), utan de som konsumerade – det vill säga i stort sett alla. Socialstyrelsen konstaterade visserligen att det är ”uppenbart, att man i många fall kan hysa en säker uppfattning om dessa ting utan att ha t. ex. statistiska eller sociologiska hushållsundersökningar att tillgå” men att dessa nya

⁹⁶ *Sociala meddelanden* 1945, s. 8.

⁹⁷ Det råder delade meningar om när det idépolitiska skiftet, från en äldre idé som framför allt fokuserade på penningpolitiken till de nya idéerna om en aktiv finanspolitik, faktiskt skedde i praktiken. Lars Magnusson beskriver det som en gradvis stegring av reformer under 1930-talet och under 1940-talet var idékomplexet etablerat i praktiken. (Magnusson (2016) s. 365–369).

undersökningar skulle syfta till att ge antagandena en ”fastare grund”.⁹⁸ De skulle alltså belägga och bekräfta de teorier som redan fanns.

1945 tillsattes också den så kallade Nyköpingsundersökningen. 1946 presenterades den i *Sociala meddelanden* som ”En ny typ av hushållsbudgetundersökning” och beskrevs som en provundersökning där en kortare hushållsbokföring kombinerades med en inventering av hemmen samt en sociologisk undersökning av hemmets och hushållsarbetets funktioner, den sistnämnda delen genomförd genom intervju.⁹⁹ Inventeringen och intervjuerna – det så kallade fältarbetet – genomfördes av en grupp tjänstemän (som jag i fortsättningen benämner som Socialstyrelsens ombud) på omkring 12 personer. Hälften av dem beskrev Socialstyrelsen som ”teknologer (arkitekter)” och en fotograf. Resten var så kallade ”utbildade intervjuare”.¹⁰⁰

Nyköpingsundersökningen och intresset för sociologiska undersökningar kan ses i ljuset av antagandet om konsumtion som en produktiv kraft, men med tillägget att denna kraft måste tyglas. Även om konsumtion var något som skulle uppmuntras, skulle det göras på rätt sätt. Den nya tidens hushållsbudgetundersökningar skulle undersöka en vilja, men också försöka styra den i rätt riktning. Den impulsiva konsumtionen, som mynnade ur begär snarare än behov förstods på så sätt fortfarande som en verklig hotbild. I formulären för såväl inventeringen som för den sociologiska undersökningen (som i stort sätt bestod av en intervju med husmodern) kopplades konsumtionen av andra varor än mat på ett tydligt sätt till deras funktion i hemmet. Såväl inventeringen som den sociologiska undersökningen fixerade en förväntad standard för konsumtion och behov genom de förtryckta inventerings- och intervjuformulären. I en analys av bostadsinspektionens experter under 1930-talet beskriver Jenny Björkman hur en premis för att kunna studera människors hem och komma så nära som man gjorde var att inspektionen skulle se på ett vetenskapligt kodat sätt, det vill säga enligt metoder som tolkades som ”objektiva”. ”De mätte temperaturen enligt fastställda regler, de tog gärna prover och använde sig av allehanda apparater. (...) Och hela tiden förde man noggranna protokoll över vad man gjorde.”¹⁰¹ Liksom bostadsinspektörerna skulle Socialstyrelsens experter anteckna väggarnas material, vilken färg (i procent) dessa hade, och hur ventileringsystemet fungerade i formulären. Enligt en

⁹⁸ *Sociala meddelanden* 1945, s. 8.

⁹⁹ *Sociala meddelanden* 1946, s. 193.

¹⁰⁰ *Sociala meddelanden* 1946, s. 194–195.

¹⁰¹ Björkman (2007) s. 119.

detaljerad lista över förmodad ”inredning” skulle de utsända ombuden gå igenom och bocka av vad som fanns i hemmet, vad gällde form, kvalitet och kvantitet.¹⁰²

Socialstyrelsens nya metoder som användes i samband med Nyköpingsundersökningen var också en kommunikativ förändring, relaterad till hushållet som ett konsumerande subjekt. För att begripliggöra undersökningens nytta för deltagarna preciserade Socialstyrelsen i brevet som skickades ut inför den att det var deras efterfrågan som stod i centrum.

För dem som tillverka möbler och annat bohag, för dem som bygga bostäder och icke minst för samhällets egen sociala verksamhet är det viktigt att veta, hur de svenska hushållen ha det inrättat i sina hem. För att kunna planera bättre för framtiden behöver man veta vilka saker hushållen ha, och höra, vad särskilt husmödrarna ha för åsikter om dessa saker, och vilka förbättringar som behövs.¹⁰³

Vad hushållen hade i sina hem, men också vad de tyckte om sakerna och vad de önskade inför framtiden, blev till en avgörande förutsättning för politiken och för företagen som till exempel ”tillverka möbler”. Till deltagarna kommunicerades alltså att deras åsikter och särskilt deras efterfrågan var avgörande för samhällets utveckling. I brevet förklarades också hur undersökningen skulle gå till. Att ombuden skulle beträda ens hem, fråga en om de mest vardagliga, men kanske även privata, sysslor (när barnen gick och lade sig, om husmodern sov i samma säng som sin make, etcetera) lät kanske inte lockande, men precis som Jenny Björkman beskriver i sin analys av bostadsinspektörerna på 1930-talet, verkade vetenskapliga symboler avväpnande. I brevet betonades och preciserades att det var en kvinnlig tjänsteman som skulle utföra arbetet¹⁰⁴, liksom att hushållet hade blivit utvalt genom ”en statistisk slumpmetod”. I ett utkast till pressmeddelandet som skickades ut beskrevs också hur tidigare hushållsbudgetundersökningar för att undersöka levnadsstandarden framförallt hade koncentrerat sig på inkomster och utgifter (ekonomin), men att den nya undersökningen skulle ge en ”fylligare bild” av levnadsstandarden: ”Levnadsstandard är ju icke enbart en fråga om inkomster och utgifter.”¹⁰⁵ Här kan vi se en definitiv förskjutning bort från det gamla syftet genom att ramarna för vad som är en, av staten godtagbar levnadsstandard omdefinieras. Nu skulle inte bara näring och kaloriantal bli av statligt

¹⁰² Intervjuformulär, bilder av lägenheter, En ny typ av hushållsbudgetundersökning (Nyköpingsundersökningen) 1945, Riksarkivet (RA), Socialstyrelsen 4:e byrån, H6N/7.

¹⁰³ Blanketter, PM, redogörelser m.m, En ny typ av hushållsbudgetundersökning (Nyköpingsundersökningen) 1945, Riksarkivet (RA) Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6N/9.

¹⁰⁴ I vad som ser ut att vara ett tidigare utkast till brevet betonas inte bara att det var tjänstemän som önskade få tillträde till hemmet utan även deras vetenskapliga titlar: Arkitekt och socialarbetare. Detta ändrades alltså till ”kvinnlig tjänsteman” i det färdiga utskicket. (Blanketter, PM, redogörelser, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6N/9).

¹⁰⁵ Pressmeddelandet: ”Socialstyrelsens hushållsundersökning 1945”, Blanketter, PM, redogörelser m.m, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6N/9.

intresse att undersöka. Människor behövde mer för att leva, och det formulerades som en fråga för staten.

Nyköpingsundersökningen var en provundersökning, och förblev den enda i sitt slag som kombinerade hushållsbok med inventering och en sociologisk undersökning. Inför hushållsbudgetundersökningarna i slutet av 1940-talet skrev Socialstyrelsen i *Sociala meddelanden* att onormala ”yttre betingelser” hade gjort att en större hushållsbudgetundersökning av Nyköpingsundersökningens karaktär inte blivit möjlig. Konjunkturen var ostabil, andra världskriget hade precis tagit slut och kristider rådde fortfarande. Människors normala liv skulle alltså inte speglas om undersökningen gjordes just då. En förutsättning för den sociologiska studien av Hushållet med stort H var alltså en stabil konjunktur.¹⁰⁶ Socialstyrelsen eftersökte resultat som kunde generaliseras, som kunde beskriva hushållets funktion i ett önskvärt normaltillstånd.

Myndigheten fortsatte dock med den intervjubaserade metoden. Hushållsbudgetundersökningarna började från och med 1940-talet att kallas specifikt för konsumtionsundersökningar, helt i linje med att de formulerade målen och beskrivningen av hushållet som studieobjekt förändrades. Den intervjubaserade metod som introducerades i praktiken under Nyköpingsundersökningen ansågs vara överlägsen i relation till den nya tidens krav på snabbhet i presentationen av materialet och representation.¹⁰⁷ När det inte längre var hushållen i sig som skulle undersökas, utan dess konsumtion, var det av såväl konsumtionsindex-skäl som socialpolitiska skäl mer intressant att studera hushåll ur hela befolkningen – fattig som rik.

I *Sociala meddelanden* 1948, jämförde Socialstyrelsen intervjumetoden och hushållsbokföringsmetoden och menade att bokföringsmetoden hade effekten att ”ett hushålls konsumtionsvanor ofta förändras starkt i samma ögonblick man börjar att bokföra inkomster och utgifter.”¹⁰⁸ Det konstaterandet gjordes även i samband med de första undersökningarna, men tolkades då som något positivt, uppbyggligt och som en del av undersökningens mål: undersökningarna skulle leda till en mer ordningsam bokföring. 1948 var antagandet om denna funktion något som snarare betraktades som ett problem, materialet ansågs inte bli representativt eller genuint.¹⁰⁹ Det betonades även i ett PM, liksom i rapporten för

¹⁰⁶ *Sociala meddelanden* 1948, s. 356.

¹⁰⁷ *Sociala meddelanden* 1948, s. 358.

¹⁰⁸ *Sociala meddelanden* 1948, s. 358.

¹⁰⁹ *Sociala meddelanden* 1948, s. 358.

undersökningarna 1948 och 1949, hur viktigt det var att intervjuaren inte ställde ledande frågor.¹¹⁰ Den nya metoden ledde till en starkare tonvikt på den vetenskapliga diskursens ideal och ledord: objektivitet, expertis och rationalitet, vilket sammankopplades med en ny tid som krävde snabbare resultat av fler intressenter. Att veta vad hushållet önskar, vad de vill konsumera, sågs som en förutsättning för att kunna serva såväl politik som industri med samhällsnyttig mening: Det ekonomiska systemet förutsatte en aldrig sinande konsumtionskraft.

¹¹⁰ PM: "Konsumtionsundersökningen 1948. Anvisningar för intervjuarna. 1. Allmänna anvisningar", Hushållsbudgetundersökningen 1948 (med provundersökning och sparandeundersökning), Riksarkivet (RA), Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6P/1. Socialstyrelsen (1951), s. 16.

Hushållet som hem

Jag har hittills diskuterat hur konstruktionen av hushållet som ett politiskt subjekt skapades i relation till idéer om hushållets roll i samhället – alltså hur det formulerades och blev till som en samhällsinstitution under första hälften av 1900-talet. I den här delen undersöker jag konstruktionen av vardagslivet i hushållet, och hur vissa sätt att leva kopplades till idéer om ett önskvärt politiskt subjekt. I den föregående undersökningsdelen fastslog jag att Socialstyrelsens operationalisering av begreppet hushåll i olika former och typer utgick från frågorna om hur hushållen fick sina behov tillgodosedda, samt vilka det var som ingick i hushållet. Nu ska jag analysera Socialstyrelsens sätt att genom undersökningarna katalogisera och systematisera människors relationer med varandra och sin levda vardag till hanterbara studieobjekt.

Den rationella husmodern

Kärnfamiljen stod i centrum för hushållsbudgetundersökningarna under i stort sett hela den undersökta tidsperioden. I texten som presenterade syfte och motiv och som ramade in den första hushållsbudgetundersökningen i *Sociala meddelanden* 1912, presenterade Socialstyrelsen dock ett antal möjliga ”hushållstyper”. Typologiseringen utgick dels utifrån hur många personer som ingick i hushållet: enmanshushåll eller flermanshushåll, dels utifrån personers relation till varandra: familjehushåll, blandade hushåll eller sammansatta hushåll. I centrum för familjehushållet stod äktenskapet: ”Hittills torde familjehushållet, d.v.s. ett sådant hushåll, som består af två eller flera personer, hvilka äro i blodsförvantskap med hvarandra, i regeln af man och hustru med barn, hafva uppfattats såsom det normala och det ojämförligt vanligaste hushållet.”¹¹¹ Blandade hushåll beskrevs som ett familjehushåll med inackorderade, matgäster eller med barn som har en egen försörjning, och i gruppen sammansatta hushåll inkluderades de som egentligen gick under gruppen ”enmanshushåll” men som fick delar av ”sina behov” tillgodosedda via hotell, restauranger och ”dylika anstalter”, det vill säga ensamboende män.¹¹² Familjehushållet formulerades från och med planläggningen av den första undersökningen som det självklara normala sättet att leva, mot vilket de som levde i andra hushållsformer antogs sträva.

¹¹¹ *Sociala meddelanden* 1912, s. 928.

¹¹² *Sociala meddelanden* 1912, s. 930.

Andra kategorier, som blandade hushåll och sammansatta hushåll förklarades som en konsekvens av samhälleliga förändringar, inte som ett möjligt val. Det framgår av en formulering i samma nummer av *Sociala meddelanden*: ”Nödvändigheten att tidigt skaffa sig utkomst och utvecklingen af samfärdsel och industri hafva nämligen i det moderna samhället verkat söndersplittrande på familjehushållningen och gynnat uppkomsten af andra hushållsformer.”¹¹³ Socialstyrelsen ifrågasatte också om en undersökning som riktar sig enbart mot ”normala familjehushåll” verkligen kunde anses vara ett underbyggt material att dra generella slutsatser kring, och då särskilt gällande industriarbetarna. Materialets riktighet ställdes dock mot vad som ansågs vara praktiskt möjligt: familjehushållet beskrevs som den enklaste hushållsformen att hantera.¹¹⁴ År 1922 skrev Socialstyrelsen att det hade varit av stort intresse att ta del av räkenskaper från alla hushållstyper, men att det innebar ”oöverstigliga svårigheter”, då bearbetningen skulle ta allt för lång tid och det blev för dyrt. Myndigheten argumenterade även för att familjehushållet bör vara talrikast företrädd i undersökningen då indexberäkningar och dyrortsgrupperingar (som hushållsbudgetundersökningarna blev material till) krävde det.¹¹⁵ I de senare konsumtionsundersökningarna på 1940-talet skulle familjehushållet accentueras i undersökningarna. Som vi ska se kopplades konsumtionen som funktion i ekonomin såväl som själva handlingen att konsumera på ett direkt sätt till familjen och specifikt till familjens organisatör och hjärta: husmodern. I det följande ska jag visa hur familjen, genom husmodern, kom att bli central för tillblivelsen av hushållet som konsumerande subjekt.

I utformningen av Socialstyrelsens material för undersökningarna fanns det ett grundläggande antagande om hushållet som centrerat kring mannen som hushållsföreståndare och familjeförsörjare. Det var mannen som officiellt representerade hushållet. På det första uppslaget i hushållsböckerna (1913–1933) eller den första sidan i intervjuformulären (1945–1949) uppmanas hushållen eller i senare fall, ombuden, att presentera hushållets medlemmar: hushållets ”sammansättning”. Personerna som ansågs ingå skulle listas efter ”ställning i hushållet”. Som exempel på olika ställningar gav Socialstyrelsen i hushållsböckerna för undersökningarna 1912, 1919 och 1922: ”man, hustru, son, dotter, svärmoder, tjänare, inackorderad, inneboende, spisande gäst”.¹¹⁶ I hushållsboken för 1932 års två undersökningar är

¹¹³ *Sociala meddelanden* 1912, s. 928.

¹¹⁴ *Sociala meddelanden*, 1912, s. 928–942

¹¹⁵ *Sociala meddelanden*, 1922, s. 218.

¹¹⁶ Hushållsbok 1913, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6A/10, s. 124–125. Hushållsbok 1920, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6C/1, s. 4–5. Hushållsbok 1922–23, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6E/1, s. 2–3.

exemplen snarlika: ”tex: man, hustru, son, dotter, mannens mor, hembiträde, inackorderad flicka, manlig spisgäst”.¹¹⁷

A) Hushållets sammansättning

124

Här nedan upptagas *alla* personer, var och en på sin rad, som under räkenskapsåret deltagit i hushållets förbrukning, var medtagas icke blott egentliga familjemedlemmar, utan även inackorderade, inneboende, spisande gäster o. s. v., med särskilt icke

Num- mer	Ställning i hushållet. (T. ox.: man, hustru, son, dotter, svär- moder, tjänare, inackorderad, inneboende, spisande gäst o. s. v.)	Sysselsättning. (Uppgifter härom lämnas även för hustru och barn, för såvitt de haft sådan sysselsättning, varå kontant förtjänst uppstått)	Födelseår och -dag	Tid för förbrukningen. (Här angives, om vederbörande deltagit i förbrukningen under <i>hela</i> räkenskaps- året eller endast <i>del av delstämman</i> . Exempel: hela året, 8 månader, 6 veckor o. s. v.)
1	Man	Murerarbetare	3/5 1868	Hela året
2	Hustru	Tvätt och strykning	2/12 1873	Hela året
3	Son	Springgosse å hotell	9/11 1899	Hela året
4	Dotter	_____	5/7 1903	Hela året
5	Svärmoder	Ståning och skurning	12/8 1853	11 månader
6	Inneboende	Byggnadsarbetare	5/1 1893	6 veckor
7	Spisande	Murerarbetare	10/12 1887	Hela året
8				
9				
10				
11				
12				

Bild 3: Utdrag från exempelmallen som fanns med i hushållsböckerna för den första undersökningen 1913. (Hushållsbok 1913, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6A/10, s. 124–125).

¹¹⁷ Hushållsbok 1932–1933 (landsbygden), RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6H/336, s. 2–3. Hushållsbok 1932–1933 (städer och tätort), RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6H/202, s. 2–3.

I böckerna och i formulären knöts hushållets avgränsade och tydligt definierade roller: hushållsföreståndare och husmoder genomgående till ett specifikt kön, eller en specifik idé om vad en kvinna eller man var och kunde bli. Rollerna togs förgivna som en grundläggande funktion för att överhuvudtaget leva ihop, de diskuterades varken i *Sociala meddelanden* eller i rapporterna överhuvudtaget.

En av de mer detaljerade hushållsböckerna som jag har studerat tillhörde en kvinna som enligt uppgifterna i boken arbetade som tidningsbud åt Dagens Nyheter. Under rubriken ”Yrke” i presentationsformuläret på första sidan var hennes titel dock ”Änkefru”. Kvinnan levde i Stockholm tillsammans med sina fem barn. Tre av barnen bidrog till hushållets inkomster genom att lönearbeta som kontorist eller fabriksarbetare. I formuläret för ”Upplysningar och anmärkningar” listades olika faktorer som ifyllaren ansåg påverka hushållsbokföringen, till exempel: ”De tre äldsta barnen bidraga till hemmets uppehållande genom månatlig inackorderingsavgift som dock varierar.”, ”Äldsta dottern mest bidragande för de mindre syskonens uppfostran”, ”Detta kvartal är utgiftsposten stor beroende på dels en dotter no:5 avlagt studentexamen dels hyrande av sommarbostad samt resor under sommaren m.m.”¹¹⁸ Längst ner i marginalen på ett av veckouppslagen för varukonsumtion finns en notering: ”n:1. Har bjudit 3 kamrater på kaffe med bröd den 12/11”.¹¹⁹ Hushållsboken var alltså full av detaljer rörande kvinnans hushåll och olika faktorer som kunde påverka hennes och barnens vardagsliv och konsumtion meddelades utförligt. Ändå togs hushållsboken inte med, den valdes bort och hamnade i den hög av kasserade hushållsböcker som förvaras på Riksarkivet. Anledningen? På framsidan uttrycktes det klart och tydligt: ”Hushållets sammansättning olämplig”. (bild 7)

¹¹⁸ ”No.1” syftar till vilken av medlemmarna i presentationsformuläret som menades.

¹¹⁹ Hushållsbok nr: 1432, 1932–1933 (städer och tätort), RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6H/202

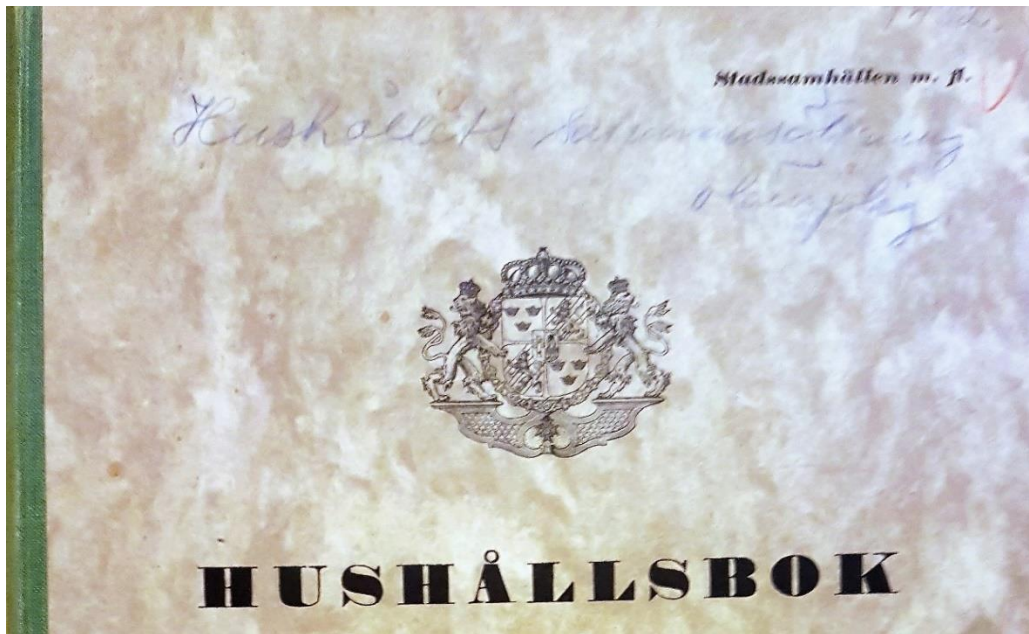

Bild 7: Hushållsbok nr: 1432, 1932 – 1933 (städer och tätort), RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6H/202

Förutom den hierarkiska uppdelningen i presentationsformuläret, samt uteslutningen av de hushåll där sammansättningen inte passade in i Socialstyrelsens familjebegrepp, fanns det en intressant dubbeltydighet i vem undersökningarna riktade sig till. Brevet som bifogades till varje hushållsbok med information om undersökningens syfte var titulerat ”Till hushållsföreståndaren”, men det var samtidigt redan från början givet att det var ”husmodern” som skulle fylla i boken. I *Sociala meddelanden* 1912, i texten där planerna för den första hushållsbudgetundersökningen presenterades, vred och vände Socialstyrelsen på alla möjliga frågor rörande undersökningen, men vem som antogs utföra arbetet, hastades okommenterat förbi i ett resonemang om huruvida belöningen (för väl utförda hushållsböcker) skulle motivera hushållen att delta: ”för de allra flesta *husmödrar* torde falla sig rätt besvärligt, oaktadt det för dem borde vara af intresse syntes det vara nödvändigt anslå ett belopp af förslagsvis 10 kr. för en hvar, som aflämnande fullständigt förd hushållsbok.”¹²⁰ (min kursivering).

Ett belysande exempel på vad de könskodade rollerna antogs ha för funktion i hushållet är Socialstyrelsens redogörelse för en statlig offentlig utredning av skogsarbetares ”provianterings och matlagningsförhållanden” (SOU 1933:38) i *Sociala meddelanden* 1934.¹²¹ Tillsammans med Medicinalstyrelsen hade Socialstyrelsen medverkat till utredningen där den centrala

¹²⁰ *Sociala meddelanden* 1912, s. 946.

¹²¹ I den offentliga utredningen undersöks även flottningsarbetare – men dessa nämns inte i *Sociala meddelanden*.

problembeskrivningen bestod i att allt för många skogsarbetare levde i enmanshushåll. Att själv sköta sitt kosthushåll i kombination med tungt kroppsarbete medförde bristande näringsintag. Maten blev dyr och ohälsosamt enformig och kalorislåg, fastslogs det. Som lösning på problemet föreslog styrelsen att storhushåll bör bli norm för skogsarbetarna.¹²² Problembilden, liksom lösningsförslaget hade existerat sedan tidiga 1900-talet och statlig propaganda för att få arbetarna att sluta sig samman i storhushåll hade spridits sedan dess. 1929 hade så pass många bildats att staten kunde genomföra en jämförande undersökning av nyttan med respektive hushållsform.¹²³

I Socialstyrelsens sammanfattning går det att utläsa vilka komponenter som myndigheten menar utgör ett hushåll. Det krävdes framför allt två faktorer: Att en av arbetarna utseddes till hushållsföreståndare eller ”kockfar” samt att en hushållerska anställdes. Tillsammans skulle dessa planera inköp och matlagning och framför allt genom hushållerskans ”duglighet och sinne för hushållsekonomi”, skulle detta också generera näringsrik mat till mycket lägre kostnad än om arbetarna bodde själva.¹²⁴ Den statliga utredningen visade att de allra flesta skogshushåll hade ”skötts” av hushållerskor. En anledning till att de i stort sett uteslutande manliga arbetarhushållen hade valt att anställa en kvinna istället för en manlig kock för att sköta matlagningen menar Socialstyrelsen var att kvinnor var billigare (lägre löner) och att män i skogsbygden inte ville utföra sysslor som sågs som ”kvinnofolksgöra”. Socialstyrelsen konstaterade också att uppgiftslämnarna hade känt sig mer bekväma med en kvinna som utförde hushållsarbete än en man: ”Vidare synes man å flera håll hava den uppfattningen, att en man ej kan ordna mathållningen så hushållsamt som en »kocka», vilken därjämte kan biträda med tvätt och lagning av kläder, stoppning av strumpor och vantar m. m.”. Dessutom verkade själva närvaron av kvinnor ha påverkat männens beteende i en positiv riktning, Socialstyrelsen citerar en uppgiftslämnare: ”Rått och ohyfsat uppträdande i ord och handlingar dämpas i regel i närvaro av kvinnor.”¹²⁵

Frågan om skogsarbetarnas storhushåll illustrerar hur genus blev en förutsättning för hushållets tillblivelse. Att anställa en man som utförde mindre arbete till högre pris, låg inte i linje med det uppfostrande sparsamhetsidealet. Det var inte heller bara funktionen matlagning – ett arbete som en person skulle utföra – som antogs spela roll. När hushållet skulle konstrueras behövdes en kvinna. Inte bara för att hon var billigare, hon antogs också genom sin blotta närvaro ha en uppfostrande effekt på skogsarbetarna.

¹²² *Sociala meddelanden* 1934, s. 123.

¹²³ SOU 1933:38, s. 10.

¹²⁴ *Sociala meddelanden*, 1934, s. 123.

¹²⁵ Socialstyrelsen (1934) s. 123.

Ett brett fält av tidigare forskning har belyst genussystemets hierarkier och dess funktion i 1900-talets Sverige, där lönearbetet var tillskriven mannen och kvinnans roll knöts till hemmet, framför allt genom husmodersidealet.¹²⁶ Genom rollen som husmodern skulle kvinnan göra bostaden till ett trivsamt hem. Peder Aléx har visat hur husmodersidealet var sammansatt av en mängd olika påbud: Hon skulle vara en sparsam organisatör av hemmet, expertkonsument och analytisk, men även varm och självreflekterande. De ideala egenskaperna var självdisciplin och lugn, vilka blev viktiga då det var kvinnan som genom husmodersollen skulle ansvara för hushållets konsumtion.¹²⁷ I exemplet med skogsarbetarna ser vi hur kvinnan, även som hushållerska (och officiellt inte husmoder), antogs göra hushållet till mer av ett hem. Till skillnad från den manliga kocken som var sin profession i hushållet, kunde det kvinnliga hembiträdet vara så mycket mer. Förutom den rationella hushållningen erbjöd hennes profession känslomässiga aspekter som omvårdnad, lagning av kläder och ett behagligt (och uppbyggligt) klimat. Under arbetet med Nyköpingsundersökningen 1945 hamnade husmodern i centrum för såväl den sociologiska undersökningen som inventeringen. I frågeformulären liksom i inventeringen kopplades hennes roll till hemlivets vanor och dynamik. I slutet av besöket skulle en fotograf ta bilder på hemmet, ofta förekommer även den intervjuade kvinnan på dessa bilder, kanske för att visa att kvinnan var en oundviklig del av bostaden, som tillsammans med möblemanget utgjorde ett hushåll. Efter fotograferingen, när ombuden var klara, skulle ett så kallat ”subjektivt omdöme” av hushållet genomföras av huvudombudet som var ansvarig för den sociologiska delen av undersökningen.¹²⁸ Hur dessa skulle formuleras och vad ombudet skulle fokusera på fanns uppspaltat i en bilaga till instruktionerna. Denna bilaga har efter oändligt rotande i Riksarkivet visat sig vara svår att få tag på, men enligt de omdömen som finns utskrivna i det arkiverade materialet från undersökningen går det att urskilja ett visst mönster: Husmodern (ibland förkortat H) samt ombudets uppfattning om hennes egenskaper lyftes fram. Hur husmodern verkade fungera i relation till barn och make och hennes inställning till undersökningen beskrevs ofta i relation till familj och hemarbete, till exempel i stil med ”Fru [namn borttaget av mig] verkade nervös och var inte villig att ta emot oss. Hennes oftast återkommande replik var: ”Ska ni ha reda på det också!”¹²⁹. Ett annat ombudsomdöme framhöll familjens sparsamhet, stämningen i familjen och hur husmodern tog emot ombuden:

¹²⁶ Se exempelvis: Hirdman (2010), Hummelsjö (2005), Åmark (2005).

¹²⁷ Aléx (1994), s. 220–232.

¹²⁸ ”PM för arbetsmetod, s. 2”, Blanketter, PM, redogörelser m.m, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6N/9.

¹²⁹ Hushåll nr. 128, Intervjuformulär, bilder av lägenheter, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6N/7.

En trevlig och kamratlig ton råder mellan man och barn. Hustrun är klar och redig och mottaglig för upplysning. Använder alltid disktrasa till disk, men har tänkt sluta med det ”är ju egentligen inte hygieniskt”. Har även skilt på pojarna som förut legat tillsammans i en utdragssoffa och skaffat en ny säng i höst ”man ska nog inte låta barna ligga i samma säng det är inte trevligt”. Ville gärna skaffa bättre material i madrasserna men har inte råd.

Tar emot intervjuarna ytterst vänligt [...] tycker att det hela är roligt. Är glad att få bjuda på kaffe och har förberett detta och köpt kaka i förväg. Är ytterst positivt inställd. /K.N”¹³⁰

Nedan (Bild 5) följer ytterligare ett omdöme som visar kontrasten mellan vad som kunde anses vara ett gott hem (citatet ovan) och det otillräckliga. Familjen beskrevs som ”intetsägande”, liksom hemmet och dessutom konstateras det att husmodern själv inte verkade ”särskilt rejäl eller duktig”.

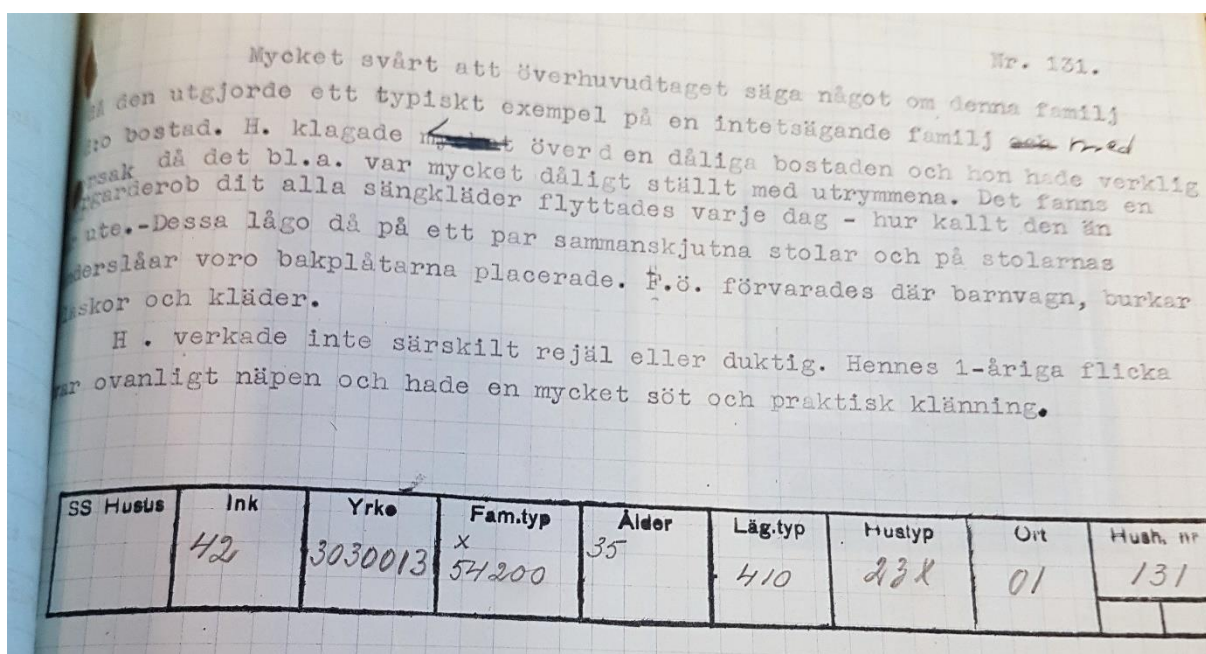

Bild 5: Ett utdrag från ett ombudsomdöme: Hushåll nr.131, Intervjuformulär, bilder av lägenheter, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6N/7

Mycket svårt att överhuvudtaget säga något om denna familj då den utgjorde ett typiskt exempel på en intetsägande familj med dito bostad. H. klagade över den dåliga bostaden och hon hade verkligen orsak då det bl.a. var mycket dåligt ställt med utrymmena. Den fanns en garderob dit alla sängkläder flyttades varje dag – hur kallt den än var ute. – Dessa lågo då på ett par sammanskjutna stolar och på stolarnas underslår voro bakplåtarna placerade. F.ö. förvarades där barnvagn, burkar, flaskor och kläder. H verkade inte särskilt rejäl eller duktig. Hennes 1-åriga flicka var ovanligt näpen och hade en mycket söt och praktisk klänning.¹³¹

¹³⁰ Hushåll nr. 117, Intervjuformulär, bilder av lägenheter, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6N/7.

¹³¹ Hushåll nr.131, Intervjuformulär, bilder av lägenheter, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6N/7.

Beskrivningar av mannens karaktär eller hans roll i hushållet skildrades ibland, men oftast i relation till husmodersrollen, och nästan alltid i relation till hans förmåga att försörja familjen:

Maken, präktigt intryck, i hastigheten, mycket intresserad av arbetet i bilverkstaden, arbetar ofta över och kommer hem sent. Har sedan anställningsbytet i våras fått det betydligt bättre och kunnat köpa sin del av villan och skall bättra på den allteftersom man får råd: Bättre spis, kanske bad- eller duschrum, och bygga en sommarvilla i stället för den halva sommarstuga som man har nu.¹³²

Den arbetsamma strävan som skildras i citatet om mannen, att hela tiden ”bättra på” hemmets olika funktioner i mån av pengar, pekades ut som ett ideal och som en del av hushållet. Men hans arbete i hushållet var förlagt till bilverkstaden och den lön han drog in därifrån. I formulären artikulerades det goda hushållet framför allt genom kvinnans egenskaper, hennes sätt att vara, ordna och göra bostaden till ett hem. Även hennes uppvisade känslor inför Socialstyrelsens undersökningsprojekt utvärderades kontinuerligt i omdömena. Husmoderns inställning till undersökningarna verkar ha varit en avgörande del för hur ombuden sedan presenterade hushållet i omdömena. Det går att förstå på två sätt. Det självklara är förstås att det i mötet mellan husmoder och ombud kunde uppstå dålig stämning, ilska eller andra negativa känslor vilka kanske speglades i omdömena. En annan aspekt går att förstå genom retoriken som hade förts kring hushållsbudgetundersökningarna som viktiga, ur en både individuell och samhällelig kontext. Enligt det samtida husmodersidealet skulle hon sträva efter det rationella.¹³³ I undersökningen verkade det ses som ett uttryck för just detta när en husmoder visade en förståelse för nyttan med undersökningen. Att vara positivt inställd och hjälpsam i undersökningen kopplades alltså samman med andra egenskaper som ”redig” och ”klar” i linje med husmodersidealet.

I Nyköpingsundersökningens frågeformulär, såväl som i ombudens omdöme synliggörs hur husmodern konstrueras som ett subjekt. I formulären och i ombudsomdömena efterfrågades husmoderns egen åsikt om hemmets domän och sitt arbete. I fallet barnuppfostran ställdes frågan: ”Vad gör ni då barnen inte lyder (bestraffning, metoder)”. Hennes åsikt om huruvida det var lämpligt att pojkar och flickor skulle hjälpa till lika mycket med hemarbetet, om hon ville sluta ha förvärvsarbete samt om hon fick bestämda hushållspengar och vad hon ansåg om det, efterfrågades också.¹³⁴ Genom dessa frågor behövde husmodern distansera sig själv från sitt hem, sin uppfostringsmetod och sin roll som husmoder (och/eller förvärvsarbetande) för att svara på frågan. Hon blev ett subjekt i relation till det objekt (hemmet, hushållsarbetet, barnuppfostran) som hon skulle hysa en åsikt om. Detta skildrades också i ombudens

¹³² Hushåll nr. 121, Intervjuformulär, bilder av lägenheter, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6N/7.

¹³³ Aléx (1994) s. 220–228.

¹³⁴ Intervjuformulär, bilder av lägenheter, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6N/7.

omdömen genom att peka ut självrannsakande, analyserande och strävsamma egenskaper som i det första citerade omdömet ovan: ”Använder alltid disktrasa till disk, men har tänkt sluta med det ’är ju egentligen inte hygieniskt’”. Hennes önskan om en bättre standard i hushållet betonades också, genom att ta med att hon gärna ville skaffa nytt material till madrasserna om hon bara hade råd.

Kopplingen mellan drömmen om att kunna ordna hemmet bättre genom konsumtion och det ideala hushållet blir än tydligare när det icke-önskvärda beskrivs. I omdömet som visas i bild 5 beskrivs familjen som ”intetsägande”, husmodern som ”klagande” och hemmet som ”rörigt och ostrukturerat”. I detta hushåll fanns varken den ombonande och strukturerande kraft eller driv, liksom inte heller den välvilliga inställningen, som framhölls som det ideala i ombudens omdömen. Genom husmoderns självreflexiva blick, framtidsutsikter och drömmar om en bättre standard artikuleras hushållet. Det subjekt som skapas blir en förutsättning för ett kapitalistiskt system som kräver en efterfrågan på materiella framtidsutsikter för varukonsumtion, och det möjliggör även en legitimering av statens egen idé om den produktiva konsumtionskraften.

Hushållsvanor och konsumtion

Genom husmodern och de egenskaper och förväntningar som tillskrivs henne blir hushållet ett subjekt som ska sträva efter nya sätt att förbättra sin levnadsstandard och organisera sitt hem genom konsumtion. Men vad innebar det egentligen att organisera hemmet? Varför blev just hemmet och dess organisering en förutsättning för detta subjektskapande? I den offentliga utredningen ”Betänkande angående familjeliv och hemarbete” som publicerades 1947, alltså strax efter Nyköpingsundersökningens genomförande, beskrivs en god bostad som ändamålsenligt och praktiskt planerad.

Bostaden skall vara sovplats — på en ändamålsenlig sådan ställes olika krav i fråga om rumsdisposition etc. Den skall vara arbetsplats för en mängd olika sysslor — det fordras att var och en av dessa sysslor genomstuderas var för sig och i kombination med varandra och att de ges ett välplanerat utrymme med lämplig utrustning. Bostaden skall därtill vara en plats för barnen att leka i — därför måste bostadskonstruktören tänka sig in i hur de olika åldrarnas lek tillgår och disponera och utrusta bostaden så vitt möjligt i enlighet med lekens fordringar. Umgänget skall också ha sin plats inom hemmet — därför

fordras en viss rymlighet och en sådan disposition av bostaden att barnen på kvällarna kunna sova ostörda av de vuxnas sysselsättningar.¹³⁵

Idén om den ändamålsenliga konsumtionen hängde alltså ihop med en organisering av hem och vardagsliv. Under den inventering som ingick i Nyköpingsundersökningen skulle gruppen av arkitektstudenter rita upp bostaden, med hemmets alla möbler och inventarier, samt koda dem enligt ett detaljerat färgschema för olika användningsområden i hemmet. För de så kallade "livsfunktionerna" stod färgerna grön (för vardagsmåltider); svart (för hemmet som arbetsplats); gul (för sovplatser och hygieniska anordningar); mörkviolett (för fritid inom familjen), och röd (för umgänge med gäster). De fyra första färgerna grupperades som "kvantitativ vardagsfunktion", medan färgen röd signalerade "kvalitativ helgfunktion". Som exempel för de rödkodade fälten gavs: "bord och stolar för festmåltider, spelbord, sittgrupp som endast användes då man har gäster; men även den kvalitativt betydelsefulla helgdagsfunktionen, såsom söndagsmåltider, då de intagas på annan plats än under vardagar." Förutom de två grupperna kvantitativa vardagsfunktioner och kvalitativa helgfunktioner, fanns det även ett färgschema för "sekundära funktioner". Dessa var ljusblå och orange. Ljusblått skulle ringa in kategorin föremål som hade köpts för "social prestige" vilket förtydligades med att det inte bara gällde möbler utan även prydnader, mattor, konstverk, krukväxter, varor som alltså av arkitektstudenten kunde bedömas som "väsentligen anskaffats för den sociala prestigens skull". Orange färg skulle beteckna "estetiska faktorer" vilket inbegrep inventarieföremål som köpts "väsentligen för sitt skönhetsvärde eller sin prydnadsfunktion". Exempel på saker med estetiska funktioner var: tavlor, mattor, bonader och prydnadssaker, alltså i stort sätt samma typ av saker som under kategorin "social prestige". Socialstyrelsen förklarade att de estetiska värdena var sekundära kvaliteter, social prestige överträffade antagligen den estetiska funktionen, menade man.¹³⁶

I en utvärderande PM beskrev Socialstyrelsen att en del av avsikten med inventeringen och uppritande av bostaden också var att belysa hushållsvanorna.¹³⁷ Människors möblemang och ordning i hemmen kvantifierades och kopplades samman med en på förhand tillskriven funktion av hemmets materiella innehåll. Vardagsmöbler och helgmöbler skildes åt, dess ändamålsenlighet var på förhand given. Historikern Linn Spross har visat hur fritiden formulerades som produktionshöjande i samtida statliga utredningar. Fritiden kopplades till arbetarnas rekreation, vilket också skulle göra dem mer

¹³⁵ SOU 1947:46, s. 26.

¹³⁶ PM: "Uppgifter om hushållsvanorna", Blanketter, PM, redogörelser m.m, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6N/7.

¹³⁷ PM: "Uppgifter om hushållsvanorna", Blanketter, PM, redogörelser m.m, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6N/7.

produktiva.¹³⁸ Möblerna, prydnadssakerna och hur de var ordnade gjordes till en särskild sorts meningsbärande föremål i utredningarna. Dess olika funktioner innebar en särskild sorts vardag där arbete och helg innebar en särskild sorts liv – det lönearbetande livet.

Detta liv krävde dock en särskild sorts standard. I formulären för inventeringen av hushållens klädesinnehav klassificerades de olika typerna av kappor och klänningar enligt en behovsskala (bild 5). Hushållsmedlemmarna delades upp efter kön i två separata formulär: Husmodern/Dotter och Man/Son. Kläderna kategoriserades, liksom möblerna efter ett förutsatt användningsområde: olika typer av kappa (sommar/vinter), enligt kategorierna ”finare/dagligt bruk/sämre”, ylleklänning/ annan klänning.

KOLL-STANSAT

SOCIALSTYRELSENS HUSHÅLLSUNDERÖKNING 1945 Kläder Kvinnor och flickor över 3 år 6

Ink	Trke	Fam.typ	Ålder	Låg.typ	Hustyp	Ort	Hush.nr	117	X8
2/10/75 Kv.	43	2720/199	55 300	31	624	210	0/		X8

Anm.		Husmodern		Dotter		Dotter	
		An- tal	Anskaffn. tid ¹ sätt	An- tal	Anskaffn. tid ¹ sätt	An- tal	Anskaffn. tid ¹ sätt
Vinterkappa	finare	1	1954 3				
	dagl.bruk	1	1951 3				
	sämre	0					
Sommarkappa	finare	1	1950 3				
	dagl.bruk	0					
	sämre	0					
Trench-coat	finare	0					
	dagl.bruk	0					
	sämre	0					
Regnkappa	finare	0					
	dagl.bruk	1	1958 3				
	sämre	0					
Fäls,pålsjacksa	finare	0					
	läderjacksa	0					
	sämre	0					
Dräkt	finare	1	1953 3				
	dagl.bruk	0					
	sämre	0					
Ylleklänning	finare	0					
	dagl.bruk	2	3				
	sämre	0					
Annan klänning	finare	1	3				
	dagl.bruk	1	3				
	sämre	0					
Vinteroverall							
Jacka för utomhusbruk		X					
Kjol (ej under-)		1	1951 1951				
Blus, jumper		2	3				
Jacka för inomhusbruk, kofta		0					
Skidbyxor, damaskbyxor		0					
Badrock, morgonrock		0					
Strumpor, silkes-, hela el. stoppade		0					
Fyjamas		3					
Nattlinne		0					
Pjäxor		0					
Gummistövlar		0					
Lågskor		1					
Galoscher, bottiner (=stövletter)		1					
Baddräkt		0					
Bandyör		0					
Skidor		0					
Anorak		0					

Formulär nr 841

1) För senast anskaffade, finaste plagg av resp. slag (end. vuzna).

Bild 5: Formulär för husmoderns/dotterns kläder. (Intervjuformulär, bilder av lägenheter, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrå H6N/7).

¹³⁸ Spross (2016) s. 104–105.

I de två konsumtionsundersökningar som följde 1948 och 1949 grupperades även här konsumtionen under olika rubriker med utgångspunkt från dess förmodade ändamålsenlighet. Fokus i undersökningarna hade skiftat från ett utrönande av livsmedelsbehov till ett behov av kläder/skor/vardagsapparater, vilka ägandes stort utrymme. Under kategori ”M. Uppfostran”, skulle kostnaden för barnens skolböcker och andra utgifter för undervisning fyllas i. Under kategori ”O. Nöjen och förströelser” skulle anges kostnader för biobesök, leksaker, sällskapsspel och sportutrustning, men också för husdjur som ”hund, katt och akvarium”.¹³⁹

Att betona konsumtionens bruksvärde kan ses som ett sätt att omformulera ett gammalt hushållningsideal. Även om den nya politiken uppmanade till, och krävde konsumtionskraften, stod idealet att konsumera rationellt fortfarande starkt, det var dessutom kopplat till en mängd andra föreställningar om skötsamhet och kontroll. Kvinnorna blev i egenskap av husmödrar föremål för att hantera de faror som fortfarande ansågs lura i en allt för obetänksam och begärsdriven konsumtion, genom betonandet av hennes roll som expertkonsument. Hon blev en viktig och meningsfull idealtyp där en traditionell idé om rationell konsumtion kunde samsas med den nya politikens behov.

Barnen och behoven

Som redan konstaterats stod familjehushållet i centrum för i stort sett alla hushållsbudgetundersökningar. Kajsa Ohrlander har beskrivit hur de tre första decennierna på 1900-talet innebar en förändring av relationen mellan familj och samhälle. Gamla principer som familjerätt, husbonderätt och kommunalt självbestämmande ersattes av den centraliserade socialpolitiken. Ohrlander menar att en tidig socialliberal diskurs i början av seklet formulerade det ”fattiga barnet” som sin huvudsakliga fråga.¹⁴⁰ Med socialpolitikens utveckling kom också lagstiftning som på olika sätt skulle skydda det fattiga barnet från en fördärvande omgivning (i många fall föräldrarna). Med ett ökat statligt ansvar för barnens väl och ve inskrivet i lagtext, blev barnen också mer tydligt kopplade till samhällets behov och krav.¹⁴¹ I hushållsbudgetundersökningarna går det att se en förändring i linje med statens ökade ansvar för barnen.

¹³⁹ Intervjuformulär, bilder av lägenheter, RA, Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån H6N/7.

¹⁴⁰ Ohrlander (1992) s. 294–295.

¹⁴¹ Ohrlander (1992) s. 297.

En viktig funktion av undersökningarna var som tidigare nämnts synliggörandet av relationen mellan hushållens fastställda behov och deras konsumtion. En stor del av bearbetningen och presentationen av materialet gjordes för att utröna detta förhållande, där konsumtionsenhetsskalan användes som ett sätt att fastställa människors behov. Konsumtionsenheter kunde användas på olika sätt för att lyfta fram olika saker, exempelvis hushållets inkomst per konsumtionsenhet eller hur mycket äggvita som brukats per konsumtionsenhet. I den första undersökningen 1912, jämfördes rätt och slätt inkomster och utgifter med antalet konsumtionsenheter i hushållen.¹⁴² Under 1922 års undersökning operationaliserades familjehushållet i det analytiska begreppet ”normalhushåll”. Ett normalhushåll ansågs utgöras av en man och en kvinna och två till tre barn, vilka fixerades till konsumtionsenhetstalet 3,3. Socialstyrelsen menade att redovisningen av budgetar i relation till ”normalhushåll” istället för konsumtionsenhet innebar att förbrukningens storlek blev mer ”konkret”, då det återspeglade en vanligt förekommande familjetyp i materialet.¹⁴³

Bruket av ”normalhushåll” som analytiskt begrepp och verktyg skulle dock komma att utmanas. I samband med den utvärderande rapporten för budgetundersökningen av stadshushåll 1932–1933 bifogades en bilaga med kritik riktad mot den traditionella användningen av konsumtionsenhetsskalan genom begreppet ”normalhushåll”. Kritiken bestod i att konsumtionsenhetsskalan var för statisk, den gjorde ingen skillnad på relationen mellan behov och konsumtion av specifika varor vid olika åldrar. Ett litet barn behövde exempelvis mer mjölk än en vuxen person, hävdades det, men konsumtionsenhetssiffran för de olika hushållsmedlemmarna blev densamma oavsett vara. Begreppet ”normalhushåll” blev därmed också problematiskt, då det byggde på en sammanslagning av konsumtionsenheter och medeltalet av dessa.¹⁴⁴ Socialstyrelsen lyfte här ett eget behov av att kunna studera barnets reella konsumtion i relation till dess reella behov, vilket kan ses som att barnet och barnets behov också hamnar i fokus för undersökningen.

I samband med konsumtionsundersökningarna i slutet av 1940-talet slutade Socialstyrelsen att använda sig av normalhushållsbegreppet för att presentera sina resultat. Istället delades hushållen in i så kallade ”familjetyper” enligt: 1) man och hustru utan barn, 2) man och hustru med barn, 3) ensamstående och 4) ”blandade hushåll”. De två första typerna grupperades som: ”Egentliga familjer” och beskrevs som ”inga andra än makar och minderåriga barn”, i den sista gruppen blandade hushåll, ingick ”all övriga flerpersonghushåll” vilket dominerades av familjer med vuxna barn, men även änkor och änklingsor med

¹⁴² Socialstyrelsen (1921) s. 18.

¹⁴³ Socialstyrelsen (1929) s. 14.

¹⁴⁴ Bilaga 7, Socialstyrelsen (1929).

vuxna barn, syskonhushåll etc. ingick. Som kriterium för "minderårig" stod framför allt barnets behov av att bli försörjd av sina föräldrar. En person kunde räknas som ett minderårigt barn ända till 21 års ålder, så länge den blev försörjd av föräldrarna.¹⁴⁵ Inom kategorin "makar utan barn" fick inte hustrun vara äldre än 45 år.¹⁴⁶ Begreppet "Egentliga familjer" blev alltså liktydigt med de som Socialstyrelsen förväntade sig hade eller snart skulle skaffa barn. Urskiljandet av den reproduktiva förmågan går att återkoppla till Ohrlanders konstaterande att barnen hade blivit ett statligt ansvar, nu var det inte bara de hushåll med barn som skulle synliggöras utan också de som antogs skaffa barn. 1940-talets konsumtionsundersökningar var tydligt avgränsade genom den ändamålsmässiga kategoriseringen av konsumtionen som tidigare nämnts. Konsumtionen blev därför också enklare att koppla till en specifik person. I formulären för 1949 års undersökning skulle varje hushållsmedlems enskilda förbrukning av kläder och skodon fyllas i (bild 6). Det kontinuerliga fokuset på familjehushållet i undersökningarna kan alltså förstås som att barnet och föreställningar om barnens behov hamnar i centrum och accentueras i samband med den nya bearbetningsmetoden.

Ort	Hush.nr	Hushållsmedlem						Soc.styr.
		nr 1		nr 2		nr 3		
		an-tal	kost-nad	an-tal	kost-nad	an-tal	kost-nad	
<u>E. Kläder och skodon.</u>								
1. Huvudbonad				1	38.-			50
2. Överrock, kappa				1	130.-	2	100.-	230
3. Morgonrock, badrock, bäddjacka								
4. Trenchcoat, regnrock, vindtygsjacka								
5. Åkpåse, barnoverall för utebruk								
6. Kostym, dräkt		1	570.-					570
7. Byxor, blazer, skidbyxor						1	1250.-	13
8. Pälsverk, skinnkläder								
9. Klänning, kjol av ylle								
10. " , " " siden								
11. " , " " städrock av bomull		2		1	37.-			37
12. Blus								
13. Shorts, soldräkt								
14. Arbetskläder (blåstall o.dyl.)								
15. Skjortor: arbets- och sport-								
16. Övriga skjortor och lösa kragar		1	225					
17. Pullover, ärmad tröja								2

Bild 6: Formulär för kläder. (Intervjuformulär: makar med barn, Hushållsbudgetundersökningen 1948 (med provundersökning och sparandeundersökning), Riksarkivet (RA), Socialstyrelsens arkiv 4:e byrån, H6P/2).

¹⁴⁵ Socialstyrelsen (1953) s. 22–24.

¹⁴⁶ *Sociala meddelanden* 1946, s. 194.

Tillblivelseprocessen av hushållet som ett politiskt subjekt har jag i det här avsnittet studerat genom idéer om familj, genus och vardagsliv om vad hushållet ansågs vara och vad det skulle vara. Genom Socialstyrelsens undersökningar uttrycks idéer och ideal där konsumtion också blir ett sätt att göra ett hem. Hushållsböckerna och intervjuformulären är det partikulära som i mötet med de stora idealen skapar hushållet. Hushållet som subjeksposition har vi sett bli till genom hur husmodersrollen artikuleras; de förväntningar som ställs på henne i intervjufrågorna, samt hur hennes självklara position som hemmets organisatör och konsument också innefattade en strävan efter ett bättre hem. Jag kallar detta för tillblivelsen av *det efterfrågande hushållet*. Denna strävan, drömmen om någonting mer, korresponderade väl med det behov av konsumtionskraft som staten byggde sin politik utifrån.

Hushållet i den kapitalistiska välfärdsstaten

Vi har hittills förstått hushållets konstruktion som politiskt subjekt utifrån hur det artikuleras i Socialstyrelsens budgetundersökningar. I den här tredje och avslutande undersökningsdelen ska jag gå djupare in på hushållets funktion i den kapitalistiska välfärdsstaten.¹⁴⁷ Med utgångspunkt i den svenska välfärdsstatens uppbyggnad och expansion, sker en intressant förskjutning i hur hushållet som politiskt subjekt blir till. Analysen bygger på de föregående mer empiriska undersökningsdelarna, och ska alltså ses som fördjupande och kontextualiserande. Ledande slutsatser är att hushållet under början av 1900-talet formulerades som platsen för rekreation och behovstillfredsställelse, men under mitten av seklet förhandlats fram till ett konsumerande subjekt – sammansatt genom kärnfamiljen och sammanhållen av husmodern. Två hushållssubjekt formulerades – först det sparsamma hushållet och sedan det efterfrågande hushållet. Med dessa slutsatser tar jag avstamp i grundandet av Socialstyrelsen då idén om ”den sociala frågan” institutionaliserades och legitimerades som statens ansvar genom en egen myndighet. Jag visar sedan hur tillsättandet av hushållsbudgetundersökningarna motiverades i relation till statens behov att lösa samhällsviktiga frågor och säkra behovet av reproduktion.

Den sociala frågan

Jag har tidigare beskrivit den sociala frågan som både ett analytiskt verktyg och som ett begrepp som förekommer i mitt källmaterial. Som analytiskt verktyg fungerar det för att förstå problembeskrivningens premisser och identifiera de antaganden staten gör för att karaktärisera en fråga som ett socialt problem. Enligt den samtida definitionen av den sociala frågan i sekelskiftets Sverige formulerades en föreställning om att staten nu hade ett ansvar för medborgarnas välfärd. Historiker brukar särskilt peka ut socialliberalen Gustav Cassels bok *Socialpolitiken* från 1902 som ett viktigt och agendasättande inlägg i vilken han drev testen att fortsatt ekonomisk utveckling krävde ett samhälleligt ansvarstagande för arbetarklassen genom socialpolitiken.¹⁴⁸ Den sociala frågan och åtgärden – socialpolitiken – formulerades alltså som intimt sambunden med industrikapitalismen och dess sociala konsekvenser.¹⁴⁹ När Socialstyrelsen grundlades institutionaliserades den sociala frågan till en egen myndighet. Den sociala frågan vann på så sätt legitimitet som ett separat problemkluster där

¹⁴⁷ Magnusson (2016), s. 373.

¹⁴⁸ Se exempelvis: Magnusson (2016), Stråth (2005), Ohrlander (1992), Andersson (2003).

¹⁴⁹ Magnusson (2006) s 184–185.

arbetarklassen stod i centrum. Problemet – den fattiga arbetarklassen – blev en alldeles egen fråga, sammanhängande med andra formulerade samhällsproblem som emigration och nykterhetsfrågan. Idéhistorikern Per Wisselgren har beskrivit hur sekelskiftets offentliga diskussioner om den sociala frågan gick från att beskriva en global rörelse i världen, ett ordnat problem som kunde leda till massfattigdom och revolution, till att bli allt mer liktydig med den svältande arbetarklassen i de olika europeiska länderna. Den sociala frågan blev ett nationellt problem.¹⁵⁰

Den sociala frågan utgjorde ett hot mot statens behov av reproduktion, materiellt och socialt. Arbetsföra människor behövdes för att säkra fortsatt befolkningsökning och arbetskraft till det integrerade marknadssystemet, liksom systemet krävde en socialisering av medborgarna enligt rådande system.¹⁵¹ I betänkandet som motiverade grundandet av Socialstyrelsen beskrevs arbetarklassens ökade organisering som en risk för samhällets fortsatta överlevnad. Enligt betänkandet identifierade de sig allt mer med sitt klassintresse snarare än med samhällsnyttan, vilket verkade splittrande för nationen.

Den i och för sig erkännansvärda solidaritetskänsla, som uppvuxit inom arbetarmassorna, begränsas till att omfatta endast de själva och synes icke vilka vidgas till hela det samhälle, i hvilket de äro medansvariga och meddelaktiga. Häruti ligger uppenbarligen en samhällelig fara, som måste i allas gemensamma intresse undanröjas.¹⁵²

Den sociala frågan formulerades alltså inte enbart som ett materiellt otrygghetsproblem, en viktig fråga var även ”befolkningsgruppernas moraliska och intellektuella utveckling”. En ny socialpolitik under Socialstyrelsen skulle därför även aktivt påverka arbetarklassens tankesätt och moral:

Det hör till socialpolitikens innebörd och uppgift att i det allmännas intresse sträffa för de ekonomiskt svagare samhällsmedlemmarnas höjande i alla hänseenden och därmed verka för stärkandet af alla medborgares samhörighetskänsla.¹⁵³

När Socialstyrelsen grundlades etablerades alltså en föreställning om att socialpolitiken skulle ena nationen. En funktion av att institutionalisera den sociala frågan till en egen myndighet var att andra åtgärder än de som direkt relaterades till arbetet blev möjliga, då problemformuleringarna inte längre behövde kopplas direkt till industrin och det kapitalistiska produktionssystemet. Under Socialstyrelsen kunde ”hushållens levnadsvillkor” formuleras som en egen, separat fråga vilket också på ett direkt sätt kunde kopplas till hushållens egen förmåga att hushålla med sina resurser eller att konsumera på rätt

¹⁵⁰ Wisselgren (2000) s. 33–35.

¹⁵¹ Spross (2016) s. 17.

¹⁵² Kommerskollegiikommitténs betänkande (1911) s. 34.

¹⁵³ Kommerskollegiikommitténs betänkande (1911) s. 34.

sätt. I det följande ska jag visa hur hushållsbudgetundersökningarnas förändring över tid kan ses som ett sätt för staten att kontinuerligt säkra sin reproduktion och överlevnad i relation till problembeskrivningar som formulerats som hotande för just detta.

Som redan konstaterats var syftesbeskrivningen för den första hushållsbudgetundersökningen att undersöka arbetarklassens levnadsvillkor. I riksdagen hade det från flera håll länge argumenterats för en sådan undersökning och i *Sociala meddelanden* refererades det bland annat till en motion som företagarorganisationen Sveriges Industriförbund lade fram vilken betonade att den nödvändiga undersökningen borde ske enligt samma struktur som den samtida engelska undersökningen, tillsatt av ”Board of Trade”.¹⁵⁴ Att skildra arbetarklassens levnadsvillkor enligt internationellt erkända och uniforma mått var alltså påkallat av såväl staten som industrin. Undersökningen motiverades i linje med den uppgift Socialstyrelsen hade fått: att lösa den sociala frågan. Under rubriken ”Behöfligheten af en lefnadskostnadsundersökning i Sverige” kopplade Socialstyrelsen ihop undersökningens relevans med ”den ökade betydelse, som de sociala frågorna ernått”. Undersökningen skulle bli viktig under förhandlingar om arbetsvillkor och löner men sades också ha en mer övergripande roll.

Men oafsedt alltså att ett mera direkt praktiskt behof föreligger för anordnandet af en allsidig lefnadskostnadsundersökning, måste en dylik undersökning alltid anses vara af den största sociala och nationalekonomiska betydelse. Den lämnar nämligen det bästa materialet för ett rätt bedömande af hela folkets och enkannerligen den kroppsarbetande klassens lefnadsstandard och därmed sammanhängande spörsmål.¹⁵⁵

Undersökningarna formulerades alltså som grundläggande för att kunna göra en *bedömning* av arbetarklassens levnadsvillkor. För att kunna ta ställning till exempelvis höjda löneanspråk kunde lefnadskostnadsundersökningens materialinsamling ligga till grund för att besluta om detta var rimligt i relation till vad som beskrivits som arbetarnas behov.

Genom produktion av vetande, av människors liv nedkokade till statistik och genom fastställda standarder som konsumtionsenhetsmättet kunde staten utröna skillnaden mellan konsumtionsbehov och den egentliga konsumtionen. Vetandeproduktionens funktion möjliggjorde en uppdelning mellan legitim och illegitim konsumtion. Yvonne Hirdman har visat hur den första lokala hushållsbudgetundersökningen som tillsattes av Stockholms stad 1907–1908 motiverade uppfostrande åtgärder riktade mot arbetarklassen. Undersökningarna visade helt enkelt att arbetarna lade pengar på fel

¹⁵⁴ *Sociala meddelanden* 1912, s. 916.

¹⁵⁵ *Sociala meddelanden* 1912, s. 941.

saker.¹⁵⁶ Regelrätta bedömningar rörande de uppgifter som Socialstyrelsen samlat in och bearbetat var sparsamma i de statligt tillsatta undersökningar som jag har studerat, men i en redogörelse för statarhushållens utgifter i *Sociala meddelanden* 1921 skymtar ett sådant konstaterande:

Trots att behovet av födoämnen till väsentlig del tillgodoses genom i staten ingående mjölk, spannmål, potatis m. m., användas mer än två femtedelar av penningutgifterna till födo- och njutningsämnena. Utgifterna för beklädnad utgjorde en osedvanligt stor andel (28,6 %) av utgifterna, varemot skatteposten var anmärkningsvärt låg.¹⁵⁷

I utdraget framstår behovet hos de undersökta hushållen som fastställt och därför kan konsumtion som översteg det fastställda behovet pekats ut som avvikande. Tillägget att beklädnadsposten dessutom var ovanligt hög liksom skatteposten låg låter oss förstå att denna typ av konsumtion betraktades som ett problem. I relation till konsumtionsdiskursens två poler, sparsamhet och irrationell begärsdrift, framstår Socialstyrelsens redogörelse för statarnas utgifter som det senare. Hushållsbudgetundersökningarna kan alltså ses som ett led i att möjliggöra ett statligt seende och därmed en hantering av medborgarnas behov, där behovsbedömningen också ter sig legitim och till och med apolitisk genom referenserna till vetenskapen.

Att det var arbetarklassen som stod i centrum för den första undersökningen korresponderade också med hur den sociala frågan ringades in i samband med Socialstyrelsens grundande. En annan hotbild mot nationens fortsatta överlevnad var den stora mängd människor som hade valt att lämna landet. I betänkandet beskrevs oron:

Först i våra dagar hafva dock statsmakterna funnit sig böra ägna allvarligare uppmärksamhet åt en rörelse, som under de senaste 60 åren från landet bortfört c:a 1,000,000 af dess söner och döttrar samt för närvarande årligen slukar 15,000 á 25,000, flertalet af dessa i blomman af sin ålder och utgörande just de driftigaste och arbetsdugligaste elementen.¹⁵⁸

Hotbilden utgjordes alltså av två rörelser: de som lämnade landet och den allt mer sammansvetsade arbetarklassen. Problemformuleringen av den sociala frågan karaktäriserades alltså som en fråga om nationens fortsatta överlevnad, vilken beskrevs som akut. Hushållsbudgetundersökningarna i början av 1900-talet blev en del i att kunna formulera ett svar i form av socialpolitik på dessa hotbilder.

Antagandet om de fattigare hushållens egen budgethantering som orsak till fattigdomsproblemet var en premis i problembeskrivningen som hushållsbudgetundersökningarna skulle utgöra en lösning på.

¹⁵⁶ Hirdman (1983) s. 124.

¹⁵⁷ *Sociala meddelanden* 1921, s. 572.

¹⁵⁸ Kommerskollegiikommitténs betänkande:1 (1911) s. 38.

Undersökningarna i början av 1900-talet presenterades som en möjlighet för hushållen själva att ordna upp sin ekonomi framstå som dygdiga och goda medborgare. Undersökningarna presenterades också som viktiga för att synliggöra arbetarklassens behov, vilket beskrevs som en nödvändighet för en god samhällsutveckling. Hushållsböckerna kan förstås som ett sätt att väcka människors känsla av tillhörighet och delaktighet i samhällsbygget. Ifyllandet av böckerna fyllde alltså en ideologisk funktion där arbetarhushållen gjordes delaktiga i lösandet av den sociala frågan. De kan också förstås som ett verktyg för att kunna bedöma arbetarklassens behovskrav som legitima eller illegitima och därmed också hantera de samtida klasskonflikterna, utan att nödvändigtvis gripa in i relationen mellan arbete och kapital.

Familjen som social fråga

Hotet mot den nationella samhörigheten motiverade alltså den statliga vetandeproduktion som hushållsbudgetundersökningarna utgjorde. I *Sociala meddelanden* 1912 diskuterades det huruvida familjehushållet var en legitim undersökningsenhet trots att dess förekommande inom arbetarklassen minskade. Det moderna samhället hade verkat ”söndersplittrande” på familjehushållningen, konstaterades det. Att familjehushållet trots allt valdes ut kan förstås som att det måste synliggöras för att kunna återupprättas. Liksom i betänkandet inför grundandet av Socialstyrelsen formulerades alltså en enhet som tidigare betraktats som stabil nu som hotad, men istället för nationen och den samhälleliga gemenskapen var det kärnfamiljen. Därmed kom familjen att bli det centrala studieobjektet i hushållsbudgetundersökningarna.

Queerteoretikern Sara Ahmed har visat hur familjens reproduktiva roll är tudelad. Förutom reproduktionen av liv har familjen också setts som den enhet där ett samhälles värderingar förs vidare, vilket också innebär att familjen får en central och viktig funktion som bevarande av politik.¹⁵⁹ Linn Spross, har beskrivit hur hot mot kärnfamiljen formulerades som ett samhälleligt problem i svenska statliga utredningar under 1900-talet. Problembeskrivningen blir i sig ett sätt att konstruera familjen som central för samhällsutvecklingen då den förstås som hotad, och socialpolitiska åtgärder för att motverka problemen kan förstås som både ett upprättande och ett bevarande av politiken.¹⁶⁰ Bilden av splittrade familjer i *Sociala meddelanden* kan alltså förstås som en bakgrund till varför familjehushållet hamnade i

¹⁵⁹ Ahmed (2004), s. 144–152.

¹⁶⁰ Spross (2016), s. 25.

centrum för hushållsbudgetundersökningarna. Familjen var en central reproduktionsenhet, av liv, men också av värderingar. Den materiella otryggheten, det vill säga fattigdomen, hade som tidigare framgått karaktäriserats som ett moraliskt problem då konsekvensen blev att arbetarklassen slöt sig samman istället för att känna tillhörighet med nationen.

Genom den förmodade genusuppdelningen i hemmen (mannen som löntagare och kvinnan som husmoder) stabiliserades också den rådande ordningen, ett kapitalistiskt produktionssystem, genom familjen. Den konsumtionspolitiska roll som husmodern tillskrevs (hon var kvinnan med korgen) skulle idealiskt ha en familjebevarande funktion. Hon hade ansvaret att se till att löneinkomsten från familjeförsörjarens arbete spenderades på varor som säkrade familjens behov och därmed också säkrade statens behov av familjen. Med familjeenheten i centrum för hushållsbudgetundersökningarna omformulerades också de behovskrav som arbetarna ställde från en produktionsfråga till en familjefråga. En möjlig slutsats är att artikulationen av hushållet som konsument på så vis också utgjorde en funktion för att dämpa de uppslitande klasskonflikterna och hotet som emigrationen utgjorde. Det bevarade och befäste samtidigt det kapitalistiska produktionssystemet genom ett konstant konsumtionsbehov och efterfrågan av varor. Insamlandet av vetande om familjernas behov var alltså del av hushållsbudgetundersökningarnas funktion för att kunna genomföra relevanta socialpolitiska åtgärder och i slutändan bevara familjehushållet som levnadsform och därmed säkra också den rådande politikens bevarande.

Medan 1920-talet brukar beskrivas som ett årtionde präglad av klasskonflikter, hög arbetslöshet och politisk instabilitet, brukar 1930-talet skildras som en tid då en mer aktiv statlig reformpolitik för en förbättrad levnadsstandard ansågs möjlig.¹⁶¹ Socialdemokraterna vann makten 1933 och en ny politik etablerades som skulle lägga grunden för ett nationalekonomiskt paradigmskifte där hushållens efterfrågan fick en central roll. Yvonne Hirdman har pekat ut en politisk kursändring i de socialdemokratiska visionerna under 1930-talet. Den centrala samhällsfrågan skulle gå från konflikten mellan arbete och kapital till att handla om arbete och hem. Detta innebar också en förändring i synen på kapitalismen, menar Hirdman. Marknadskrafterna omformulerades som något som kunde tyglas med konsumtionskraften, snarare än genom ett övertagande av produktionsmedlen.¹⁶²

Hushållsbudgetundersökningarna kan förstås i ljuset av Hirdmans forskning. Även här ser man i 40-talets undersökningar att fokus lades på frågor som rörde den ”rätta konsumtionen”. En ändamålsenlig

¹⁶¹ Magnusson (2016) s.366–369.

¹⁶² Hirdman (2010), s. 92–95.

konsumtion kopplades till hemmet och dess aktiviteter och alltså till familjehushållets funktion som bärare av den materiella och sociala reproduktionen.

En hotbild som framträdde under 1930-talet var den sjunkande nativiteten i Sverige jämfört med andra europeiska länder.¹⁶³ 1934 publicerades Alva och Gunnar Myrdals bok *Kris i befolkningsfrågan* och i maj, ett år senare skulle den så kallade befolkningskommissionen tillsättas. De låga födelsetalen formulerades som ett akut samhällsproblem och lösningsförslaget krävde statliga åtgärder.

Intet folk med oförsvagad livsvilja och livskraft kan inför den i vårt land nu konstaterbara utvecklingstendensen underlåta att vidtaga energiska åtgärder för att få en ändring till stånd. I främsta rummet har man härvid att inrikta sig på åtgärder, ägnade att befordra en ökad äktenskapsbildning, framförallt i yngre åldrar, och en uppgång i nativiteten.¹⁶⁴

I citatet framstår äktenskapsbildning som en förutsättning för reproduktion, problembeskrivningen ledde i nästa led till slutsatsen att fler unga måste gifta sig. Detta skulle göras med ”en klokt lagd upplysningsverksamhet” vilket skulle leda till en ”ansvarskänsla” för samhällets fortskridande.¹⁶⁵ Materiell reproduktion formulerades alltså som ett ansvarstagande för nationen. Orsakerna till Sveriges akuta läge ansågs vara en förändring av hemmets betydelse. Lönearbetet och den därmed oundvikliga penninghushållningen samt en allt mer institutionaliserad äldrevård innebar att familjemedlemmarnas vardagliga aktiviteter inte längre knöts till hemmet, menade kommissionen. Dessutom hade lönearbetets varuform också gjort unga par otrygga, då äldre tiders mer stabila villkor i den agrara produktionen hade gjort det mer självklart att skaffa barn. Kommissionen talade om en ny ”Folkanda” som en reaktion på dessa otrygga villkor, men som även formulerades som en produkt av en ökad varumängd och högre löner, vilket gjorde mer konsumtion möjlig och därmed en högre levnadsstandard.¹⁶⁶ Problembilden hade möjliggjort en lösning där svaret inte bara var en ökad konsumtion, utan att denna konsumtion också styrdes genom familjen. Som Hirdman har påpekat var alltså hotbilden i befolkningskommissionens slutbetänkande att familjen hade försvagats, men i sann moderniseringsanda skulle inte ett gammalt traditionellt familjehushåll i en agrar ekonomi eftersträvas, den nya tidens politik krävde att det nya familjehushållet blev till.¹⁶⁷

I problembilden som formulerades av befolkningskommissionen var det de unga paren som skulle utgöra lösningen på den låga nativiteten. När 1948 års undersökning tillsattes gjorde Socialstyrelsen

¹⁶³ Hirdman (2010) s. 117–119.

¹⁶⁴ SOU 1938:57, s. 4.

¹⁶⁵ SOU: 1938:57, s. 4.

¹⁶⁶ SOU 1938:57, s. 37–54.

¹⁶⁷ Hirdman (2010) s. 135.

också om sina verktyg för att beskriva vad en familj var. När begreppet "Egentliga familjer" ersatte "normalfamilj" och de unga paren (eller den unga kvinnan, som inte fick vara äldre än 45 år), inkluderades i gruppen familjer, trots att de var barnlösa, uttrycktes också statens idé om vad dessa familjers liv skulle kunna bli. Det är en idé som pekar mot framtiden och alltså innebar en framtid som barnafödande konsumtionsenhet.

Reproduktion, konsumtion och konstruktionen av hushållet som politiskt subjekt

I den här uppsatsen har jag visat hur hushållet har konstruerats i statliga budgetundersökningar under första hälften av 1900-talet. Mitt intresse och min (informella) fråga baserades i min egen levda vardag. Jag ville veta hur det kommer sig att hushållet framstår som så apolitiskt när det i själva verket innefattar en rad antaganden om hur vi kan och bör leva. Den formella frågan, alltså syftesbeskrivningen var följande: *att undersöka hur staten har formulerat och konstruerat hushållet mellan 1911 och 1951 i samband med arbetet med hushållsbudgetundersökningarna*. Syftet operationaliserades i tre frågeställningar: Hur formuleras hushållet och dess funktion i materialet och förändras Socialstyrelsens antaganden om vad ett hushåll är och hur det fungerar över tid? Hur formuleras konstruktionen av hushållet som något nödvändigt i materialet? På vilket sätt formuleras det statliga ansvaret för hushållets nödvändiga funktion? Dessa frågor har lett undersökningen och dispositionen har strukturerats kring dem. Frågorna har sammanstrålat, gått in i varandra och på olika sätt och lett fram till slutsatser som jag nu ämnar presentera och fördjupa. Jag vill särskilt belysa frågan om hur statliga idéer och ideal om vad hushållet ska vara har förändrats över tid.

Från det sparsamma till det efterfrågande hushållet

Jag har visat hur medborgarnas aktiva deltagande i hushållsbudgetundersökningarna kopplades till en förbättrad samhällsutveckling. När Socialstyrelsen förklarade nyttan av undersökningarna för deltagarna lyftes två aspekter fram: Dels att deras egen ekonomi skulle bli bättre och dels att undersökningen var viktig för nödvändig statlig intervention som skulle kunna tillfredsställa formulerade behovsanspråk. Jag har identifierat ett skifte mellan två statligt konstruerade idealhushåll, från det jag kallar för ”det sparsamma hushållet” till ”det efterfrågande hushållet”. Bärande för konstruktionen av båda dessa hushåll har varit den funktion de fyllt för den kapitalistiska välfärdsstatens behov av reproduktion. Jag har visat att hushållet är en instabil kategori, vars tillskrivna samhällliga funktion artikuleras genom politiska visioner om framtiden, men också genom de hotbilder som formuleras som samhällsproblem av staten.

I de tre första budgetundersökningarna 1913, 1919 och 1922 artikulerades det sparsamma hushållet. Det primära studieobjektet var arbetarklassen, vilket hade motiverats med den sociala frågans ökande betydelse. Fattigdomen och arbetarklassens organisering utgjorde en hotbild, då det sammantaget

formulerades som en splittring av samhället. Att studera den grupp som hamnade i centrum för problembeskrivningen av den sociala frågan motiverades med att undersökningarna kunde ha en disciplinerande effekt, som ”att lefnadssättet i allmänhet blefve mera ändamålsenligt och hushållen bättre skötta, hvarigenom det allmänna välståndet kommer att höjas.”¹⁶⁸ I *Sociala meddelanden* formulerades hushållet som platsen för behovstillfredsställelse. Med motiven för den planlagda undersökningen 1912 uttrycktes alltså hushållets funktion som ickefungerande, eller åtminstone som inte tillräckligt fungerande.

Jag har visat att hushållsböckernas utformning förutsatte ett normativt sätt att leva som inbegrep penninghushållningens struktur: lönearbete och konsumtion. Egen produktion av exempelvis mjölk eller vete, skulle omräknas i penningtermer för att synliggöras i undersökningarna. Att föra hushållsbok blev en meningsfull aktivitet då det kopplades till såväl en kompetens som en vilja att ordna sin ekonomi. Ett korrekt ifyllande av hushållsböckerna uttryckte en strävan mot det statliga idealet – en rationell konsumtion. Fattigdomens orsaker härleddes till en oförmåga eller ovilja att ordna sig efter hushållningsidealet, anpassa sina utgifter efter inkomsterna och att rationellt planera sina inköp. Detta kom till uttryck i *Sociala meddelanden* såväl som i Socialstyrelsens urvalsprinciper: de fattigaste hushållen uteslöts. Det sparsamma hushållets artikulerades alltså genom denna gränsdragning, som inkluderade och synliggjorde de som uppfyllde dessa ideal, liksom osynliggörandet av de som inte gjorde det.

I undersökningen har jag visat att tillblivelsen av hushållet är bunden till en specifik kontext, genom kopplingen till den sociala frågan. Jag har lyft fram hur den sociala frågan ändrar karaktär och hur hushållets funktion som behovstillfredsställare artikuleras på ett nytt sätt i relation till omformuleringar av den sociala frågan. Förändringen har visats genom att identifiera tillblivelseprocessen av det efterfrågande hushållet. Under 1930-talet formulerades en ny hotbild för statens behov av reproduktion, den så kallade befolkningskrisen. Nu var problemet att unga par varken gifte sig eller skaffade barn, vilket hotade samhällets ”livsvilja” och ”livskraft”. Samtidigt hade också en ny politik etablerats där hushållens konsumtion fick en ny ideologisk funktion. Konsumtionen sågs nu som en drivande kraft i ekonomin och syftet med 1940-talets undersökningar formulerades i termer av att ”uppdaga konsumtionsreserverna”. Myndigheten förändrade samtidigt sina undersökningsmetoder. I stället för att dela ut hushållsböcker som deltagarna själva skulle fylla i, skulle hushållet nu studeras utifrån genom

¹⁶⁸ Se sid. 21.

intervjumetoden. Den självdisciplinering som ifyllandet av hushållsböckerna antogs leda till, formulerades nu som ett problem. Det utgjorde ett hot mot undersökningens vetenskapliga anspråk.

Hushållet blev alltså en enhet vars funktion var att konsumera. Det formulerades nu som nyttomaximerande och expanderande, det eftersträvade ett bättre liv – inte bara att hålla sig vid liv. Denna strävan artikulades genom en förväntan på människors varukonsumtion, inköp av fler, mer och bättre möbler, kläder och leksaker skulle bli fallet om de bara hade råd. Framtidshorisonten för vad ett gott liv var och hur det skulle åstadkommas vidgades.

Denna explosiva kraft som antogs ligga i hushållens konsumtion och kanske framför allt i deras konsumtionsdrömmar kan dock förstås som hotfull. Varför lades annars så mycket energi och statliga medel på att också undersöka, men också konstruera ett rätt sätt att drömma? I min studie har jag visat hur ett strävsamt och rationellt planerande av sina inköp som gick att motivera med dess ändamålsenliga funktion synliggjordes i de sena hushållsbudgetundersökningarna, framför allt genom artikuleringen av husmodern.

Den gamla distinktionen mellan Spara och Slösa, mellan rationell behovskonsumtion och den begärsdrivna irrationella konsumtionen, var fortfarande var högst diskursivt konstituerande för hur de nya konsumtionsmöjligheterna skulle förstås och förvaltas. Min tolkning är att detta även korresponderade med den samtida formulerade befolkningskrisen. I undersökningarna placerades familjehushållets konsumtion och vardagsliv i centrum, vilket jag har förstått som att reproduktion fick en allt mer framträdande roll som den centrala samhällsfrågan. Genom en ny operationalisering av hushållsbegreppet där ”Egentliga familjer” inkluderade inte bara den existerande reproduktionsenheten barnfamiljer, utan även den förväntade (makar utan barn, där kvinnan var yngre än 45 år), handlade de senare undersökningarna också om att studera och uppdaga reproduktionsreserverna.

Det är också viktigt att lyfta fram hur de som inte förhöll sig till Socialstyrelsens uppställda normer låter oss förstå att hushållet är något som måste förhandlas fram. Hushållet dyker inte upp ur tomma intet, det är inte en beständig och evig kategori, snarare är det något som med mycket möda kan fostras till från statligt håll. Det misslyckade är lika viktigt som det önskvärda när hushållet artikuleras. Genom det misslyckade hushållet formuleras också ett statligt behov av att förändra det. Det är i denna dynamik mellan statliga visioner och problem som undersökningarna kan förstås som ett sätt att hantera det misslyckade hushållet. Genom den ensamstående kvinnan som var tidningsbud, genom det ”intetsägande hushållet” blir hushållet till. De misslyckade hushållen synliggör kategorins instabila karaktär som ett politiskt subjekt. Det är något som måste mejslas fram, uppfostras till och hanteras.

Det neutrala hushållsbegreppet?

I den inledande presentationen av den här uppsatsen beskrev jag hur en nutida användning av hushållsbegreppet osynliggör maktförhållanden i termer av resurser. Hushållet brukar formuleras som en beskrivande snarare än en normerande institution för den privata sfären. I den här undersökningen har jag lyft fram den ideologiska funktion som hushållet har haft. Hushållet blev en projektyta för statliga visioner liksom för hot mot den samhälleliga ordningen. Så hur kommer det sig att hushållsbegreppet ändå uppfattas som så neutralt? Vad är svaret på min informella fråga?

En möjlig tolkning utifrån mina sammanfattade slutsatser är att hushållsbegreppet fortfarande signalerar något evigt och allmänmänskligt. I undersökningen har jag visat hur det förstods som en behovstillfredsställande enhet, vilket helt enkelt kopplas samman med mänsklig överlevnad.

Hushållsbudgetundersökningarna kom nära människor, det var tjänstemän som beträdde deras bostad, formulären som beskrev deras kamp för att få vardagen att gå ihop och senare även deras drömmar inför framtiden. I undersökningarna kopplades konsumtion ihop med trygghet, att ha ett ordnat liv och att se barnen växa upp i det goda hem som skapats åt dem. En strävan efter konsumtion kunde förstås som en slags allmänmänsklig strävan efter ett bättre liv. Det är en legitim strävan som varken utmanar rådande produktionssystem eller statens behov av nationell samhörighet. Behovsanspråk kan formuleras i termer av höjda löner, vilket kan begripliggöras och legitimeras genom den samhällsnyttiga konsumtionen. Höjda löner ger mer konsumtion och driver tillväxten framåt.

I hushållsbudgetundersökningarna beskrivs alltså hushållets funktion genomgående som en plats där vi gör det som vi måste göra för att överleva (även om dessa måsten är olika för olika tider). Kanske kan denna koppling till den privata, individuella strävan efter min egen överlevnad, begripliggöra hushållets apolitiska karaktär. Det kopplas till en naturlig strävan efter mitt eget upprätthållande av mitt eget liv.

En ytterligare tolkning av uppsatsens resultat är att staten genom hushållsbudgetundersökningarna stabiliserade penninghushållet som levnadsform. I idealhushållet blev lönearbete och varukonsumtion det enda möjliga sättet att leva. När konsumtion formulerades som en produktiv kraft cementerades detta levnadssätt. När familjen formulerades som den centrala sociala frågan och klasskonflikterna inte längre framstod som hotande för staten, osynliggjordes också de politiska behovsanspråk som gick utanför högre löner och en förbättring av det egna hemmet. Den ändamålsenliga konsumtionen till trots innebar idén om den produktiva konsumtionen att all konsumtion blev samhällsdrivande, det gjordes ingen skillnad på klass som en central samhällsfråga, snarare skulle alla få möjlighet att konsumera. Ekonomisk produktivitet gick hand i hand med en ökad individuell materiell standard.

Den här undersökningen om statens konstruktion av hushållet som ett politiskt subjekt kan ses som ett bidrag till den forskning som Eriksson-Trenter och Hodacs har efterlyst, som knyter samman politiken med konsumenten som subjekt i ett svenskt perspektiv. Genom att lyfta fram konstruktionen av hushållet har jag kunnat koppla samman statliga drömmar och ideal, med dess behov av ett konsumerande subjekt. Den här typen av studier som historiserar begrepp som ofta framstår som självklara gör det möjligt att också undersöka och spränga gränserna för vår egen samtid. Med den här uppsatsen vill jag visa att konstruktionen av hushållet som politiskt subjekt är en produkt av en politisk ideologi som syftar till att bevara kapitalismen som produktionssystem. För att den ekonomiska modellen tillgång och efterfrågan ska fungera, måste också idén om efterfrågan produceras och subjekt som agerar enligt modellen skapas. När hushållet används för att beskriva dig och mig och våra eventuella samboende är det utifrån ett antagande om hur vi ska agera, vilka vi ska ha relationer med och vad vi egentligen ska sträva efter.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet, Stockholm

Socialstyrelsens arkiv, 4:e byrån

H6A/10

H6C/1

H6E/1

H6H/202

H6H/336

H6I/5

H6N/7

H6N/9

H6P/1

H6P/2

Tryckta källor

Socialstyrelsen (1921): *Levnadskostnaderna i Sverige 1913 – 1914*, Stockholm, Kungliga boktryckeriet. P.A. Nordstedt & söner.

Socialstyrelsen (1923) *Levnadskostnaderna på landsbygden i Sverige vid år 1920*, Stockholm, Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag.

Socialstyrelsen (1929) *Levnadskostnaderna i städer och industriorter omkring 1923*, Stockholm, Kungliga boktryckeriet. P.A. Nordstedt & söner.

Socialstyrelsen (1938): *Levnadsvillkor och hushållsvanor i städer och industriorter omkring år 1933*, Kungl. Boktryckeriet. P.A. Nordstedt & Söner.

Socialstyrelsen (1953): *Levnadskostnaderna i tätortshushåll år 1948*, Stockholm, Emil Kihlströms Tryckeriaktiebolag. *Sociala meddelanden*, Statistiska meddelanden. Ser. F, Sociala meddelanden 1912 – 1949.

Kommerskollegiikommitténs betänkande:1: *Socialstyrelsen –Civildepartementets afdelning för sociala ärenden m.m.*,1911

Motion nr. 281, AK, 1911.

Utredning och förslag rörande grunder och förfaringssätt för dyrortsgrupperingsarbetet ävensom rörande i samband därmed stående frågor, SOU 1933:21 (Stockholm, Finansdepartementet, 1933).

Kungl. Socialstyrelsens utredning och förslag rörande förbättrande av skogs- och flottningsarbetarnas provianterings- och matlagningsförhållanden under vistelsen i skogarna samt Kungl.

Medicinalstyrelsens undersökning rörande de dietiska och hygieniska förhållandenas inverkan på skogsarbetarnas hälsotillstånd, SOU 1933:38 (Stockholm, Socialdepartementet, 1933).

Befolkningskommissionens slutbetänkande. *Slutbetänkande*, SOU 1938:58 (Stockholm, Socialdepartementet 1938).

Betänkande angående familjeliv och hemarbete angivet av utredningen för hem- och familjefrågor, SOU 1947:46 (Stockholm, Socialdepartementet 1947).

Litteratur

Ahmed, Sara (2004) *The cultural politics of emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Aléx, Peder (1994) *Den rationella konsumenten. KF som folkuppfostrare 1899–1939*. Stockholm/Stehag: Symposion.

Aléx, Peder (2001) ”Begär eller i hushållning” i Peder Aléx & Johan Söderberg, *Förbjudna njutningar. Spår från konsumtionskulturens historia i Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet.

Andersson, Jenny (2003) *Mellan tillväxt och trygghet. Idéer om produktiv socialpolitik i socialdemokratisk socialpolitisk ideologi under efterkrigstiden*. Uppsala: Uppsala universitet.

Bacchi, Carol (2009) *Analysing Policy: What’s the problem represented to be?*. Frenchs Forest: Pearson.

Berardi, Franco ”Bifo” (2012) *Den arbetande själen*. Hägersten: Tankekraft förlag.

- Björkman, Jenny (2007) "Rätten till det goda hemmet: Om bostadsinspektion i 1930-talets Stockholm" s. 107–129 i: *Den självstyrande medborgaren? Ny historia om rättvisa, demokrati och välfärd* / red. Florin, Christina. Elgán, Elisabeth. Hagemann, Gro. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Cohen, Lizabeth (2003) *A Consumers' Republic. The Politics of Massconsumption in Postwar America*. New York: Knopf.
- Cohen, Lizabeth (2004) "A Consumers' Republic: The politics of mass consumption in postwar America" i: *Journal of Consumer Research* 31(1): 236–239.
- Florén, Anders och Rydén, Gunnar (1992) "Arbete, hushåll och region. Tankar om industrialiseringsprocesser och den svenska järnhanteringen", *Uppsala Papers in Economic History* 1992, research report nr 29.
- Fraser, Nancy (2003) *Den radikala fantasin: mellan omfördelning och erkännande*. Göteborg: Daidalos.
- Hellroth, Sven (2001) *Från arbetsstatistik till konjunkturöversikt: arbetarfrågan och etablerandet av en statlig konjunkturbevakning i Sverige 1893–1914*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Hirdman, Yvonne (1983) *Magfrågan: mat som mål och medel : Stockholm 1870–1920*. Stockholm: Rabén och Sjögren.
- Hirdman, Yvonne (2010) *Att lägga livet tillrätta*. Falun: Carlssons Bokförlag.
- Husz, Orsi (2006) *Drömmars värde. Varuhus och lotteri i svensk konsumtionskultur 1897–1939*. Hedemora: Gidlunds förlag.
- Husz, Orsi (2009) "Spara, slösa och alla de andra" s. 279–329, i: *Signums svenska kulturhistoria – 1900-talet*, red. Christensson, Jakob. Lund: Signum.
- Magnusson (2005) *Den synliga handen*. Stockholm: SNS förlag.
- Magnusson, Lars (2016) *Sveriges ekonomiska historia*. 6. [rev. och uppdaterade] uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Ohrlander, Kajsa (1992) *I barnens och nationens intresse. Socialliberal reformpolitik 1903 – 1930*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Polanyi, Karl (2002, andra svenska upplagan) *Den stora omdaning*. Smedjebacken: Arkiv förlag.
- Randall, Coast, & Leone (2011) "Cultural constructions of the concept of household in sample surveys" i: *Population Studies*, 65:2, 217-229.

- Scott, James C. (1998) *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University.
- Skinner, Quentin (2002) *Visions of politics volume 1: regarding method*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Simonsson, Per (2005) *Bidrag till familjens ekonomiska historia Inflytande över konsumtionen inom svenska hushåll under 1900-talet*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Spross, Linn (2016) *Ett välfärdsstatligt dilemma: Statens formuleringar av en arbetstidsfråga 1919–2002*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Stråth, Bo (2005) ”Socialpolitikens janusansikte” i: *Historisk tidskrift*, 2005.
- Wisselgren, Peter (2000) *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Åmark, Klas (2005) *Hundra år av välfärdspolitik. Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige*. Umeå: Borea.
- Åsberg, Cecilia. Hultman, Martin & Lee, Francis (2012) *Posthumanistiska nyckeltexter*. Lund: Studentlitteratur.